III 1785

БОЯН ПЕНЕВ

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ХЕМУС

62/7

ХЕМУС

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • СОФИЯ • Библиотека

ПЕЧАТНИЦА ХЕМУС А. Д. — СОФИЯ 1946/144

БОЯН ПЕНЕВ

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРК

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

1946
ХЕМУС

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

Институт по
литература
София

Тш 1785
3010/53

ПРОВЕРКА
1929 г.

ПРОВЕРКА
1979 г.

През 1923 год. професор Боян Пенев бе поканен в Полша да чете за две полугодия лекции по българска литература в четирите университета — на Варшава, Краков, Вилно и Лвов.

За тая цел той приготви набързо съкратен курс, въз основа на своите лекции, печатани статии и монографии, от които е вземал на места цели пасажи.

Понеже тоя курс е тъкмен за поляци и изобщо за чужденци, то и характерът му на места се обяснява с тоя факт. За нас той е интересен преди всичко с това, че е съставен от автор, който, за целите на своите университетски лекции, е минал нашироко през цялата тая материя. На учители, ученици, както и на всички интелигентни читатели той предлага в кратка и достъпна форма — и през погледа на един изследовател — цялата българска литература.

За чужденците тая книга е за сега единствената, в която изцяло се дава духовното развитие на България — от зараждането ѝ до освобождението.

Ръкописът се печати без изменения, изоставени са само пасажи от увода, в които авторът се обръща към поляците.

Колкото и да е завършен тоя труд и дори преписан от автора, ясно е, че ако сам го слагаше под печат, той щеше да допринесе още за ценността му.

Тая книга ще събуди у читателя по-жив интерес към обширния курс по българска литература от Боян Пенев, който ще излезе в няколко тома.

1929.

УВОД

Българската литература можем да разделим на стара и нова. При това разделение излизаме от нейния дух, съдържание и идеи. Старата литература започва от втората половина на IX в. и трае до втората половина на XVIII в. По дух и съдържание тя е църковно-религиозна. То не значи, че всички нейни произведения служат изключително на църквата; срещаме тук покрай религиозната литература и светска — ала това, което преобладава през тия 9 столетия, насочено е към една главна цел: нравствено-религиозно възпитание. Откъм език тая стара литература не е издържана; докато духът, идейното съдържание запазва своята същност, езикът се мени: отначало старобългарски, езикът на свети Кирила и Методия; по-нататък, към XIV-XV век, литературният език се поддава на влиянието на живата реч и отразява нейното развитие. Старите синтетични падежни и глаголни форми започват да се разлагат, членната форма все по-често започва да се среща; а през XVI и XVII в. ние имаме произведения, писани вече на новобългарски език — тъй наречените д а м а с к и н и, сборници, съдържащи главно популярни проповеди, писани на простонароден език. В тия сборници все повече си пробива път едно ново светско съдържание — долавяме в тях на много места влиянието на нови просветителни идеи; ала това ново съдържание става преобладаващ елемент в литературата ни през втората половина на XVIII век. За родоначалник на новата лите-

ратура и възраждането ние считаме атонския монах Паисий Хилендарски, българин от околностите на Рила, който написва в 1762 г. своята Славянобългарска история и я разпространява широко сред нашия народ. Постепенно поробеният българин се пробужда, загрижва се най-напред за своята просвета, за своите училища и църкви, за своята литература, а по-нататък — и за политическата си свобода. Тъй че в цялата епоха на възраждането, която трае от Паисия до освобождението, можем да различим няколко момента: най-напред духовно пробуждане, национално самосъзнание, уреждане на нови училища, създаване на нова литература, в патриотичен дух; по-нататък — през 50-те и 60-те години на миналия век — борба за църковна свобода, за създаване на независима българска църква, за пълно освобождение от гръцкото духовно иго; в 1872 г. тая борба се увенчава с успех: учредява се в Цариград независима българска екзархия. През 70-те години имаме борби за политическо освобождение; в литературата, която се развива главно сред нашата емиграция в Румъния и Сърбия, широко проникват революционни идеи. В 1878 една част от България е освободена — след руско-турската война; създава се българското княжество и литературата отразява новите политически и обществени условия. Постепенно ограниченият реализъм и публицистиката отстъпват място на същинското художествено творчество; патетичният патриотизъм на Вазова бива сменен от едно по-дълбоко идейно съдържание, нашата поезия се обогатява с произведенията на Яворова и Славейкова. Това е един период на бързо развитие, който продължава до балканската война — 1912. — Същата година година умира Пенчо Славейков, а две години след това се самоубива Яворов. Днес на нашата литература дава насока едно ново поколение — сред което долавяме несъмнени истин-

ски таланти; но новата форма, новият стил не са още напълно създадени; младите, които превъзмогват предишната фаза в литературата, се лутат още, колебаят се между различни школи и влияния — тепърва може-би ще се роди големият, великият поет, който ще даде физиономия на най-новата българска литература и ще избистри нейната мисъл. А можеби той вече живее в нашата среда, дири своите форми и съсредоточава силите си.

Взета в своята цялост, нашата литература може да се разглежда като отражение на известни типични черти в българския характер.

Българинът е трезвен по природа, не се увлича лесно, и когато се увлече, продължава да се отнася критично към обекта на увлеченията си. Във всичките си начинания и предвиждания, в цялата своя дейност той остава трезвен реалист: тръгва винаги от действителността и се връща в нея. Вътрешният живот, животът на душата, представя за него интерес доколкото е във връзка с тази действителност, доколкото се мотивира от неговите отношения към нея. Мистичните прозрения, потребностите от метафизичен характер не са негова главна особеност. Предпочита да се затвори в своя познат, осезаем и видим свят, отколкото да постави целите си в безкрайността, или пък да се самозабрави и изчезне в религиозни екстази.

Наистина, през средните векове ние наблюдаваме едно широко религиозно движение в България, известно под името богомилство. Ала не тряба да забравя, че богомилството пониква и се оформява върху почвата на българската действителност, обуславя се изобщо от тогавашните социални и политически отношения. Богомилството в същност е толкоз религия, колкото и социално учение — бих казал дори, че то не е израз толкоз на отвлечена религиозна потребност, колкото на бунт, на протест

срещу тогавашния обществен строй. Богомилството не е в противоречие с българския дух — напротив, то потвърждава неговата реалистична насока. От старите източни религии този дух усвоява само онова, които съответствува на неговите потребности, увлича се от гностицизма, от критицизма на стари учения, като страни от схоластиката и мъртвата отвлеченост, преработва у себе си чуждите вярвания и успява да създаде едно цялостно учение от обществен и морален характер — една положителна, ако мога да кажа, реална религия, чиито корени се крият в дадената действителност. И в този случай българинът остава верен на себе си.

Нашата литература — и изобщо цялото наше изкуство — прави впечатление преди всичко със своя реализъм. Нашият писател и художник е реалист по природа — реалистичното изображение е начало и край на неговото творчество. По-точно казано, в повечето случаи това е преметен, външен реализъм. Затворен в кръга на една външна действителност, нашият писател не винаги успява да откъсне погледа си от нея, от нейните разнообразни и пъстри форми — и най-често в нея дири своите сюжети. Той се забравя в нейните картини и положения, оглушава в нейния шум, ослепява в нейния блясък и намира една от главните си задачи в изображението на околното, действителното, достъпното за външните сетива. В твърде редки, изключителни случаи българският поет успява да ни освободи от действителността — обикновено, когато се вживяваме в неговите творения, ние отново се връщаме в един познат свят, в който всекидневно се движим.

Този реализъм едвали може да се нарече напълно художествен: неговият материал, без съмнение, тряба да се подложи на по-нататъшно и по-упорито творчество. Един опит да се преодолее предметния

реализъм е идейното съдържание, което се свързва с него в произведенията на мнозина български писатели. Но обикновено, както в нашата, така и в други литератури, това идейно съдържание води към тенденциозност, към предвзето изображение. Едно доближаване до художествения реализъм е психологическият анализ, към който прибягват по-младите наши писатели. В най-новата българска литература ние наблюдаваме един решителен стремеж да се измести както грубият, така и тенденциозният реализъм. Представителите на съвременната наша литература дирят своите образци в произведенията на големи славянски и западно-европейски художници, увличат се от техните проникивания в човешката душа и от истинската поезия, що облъхва творенията им. Така те постигат висшите форми на художествения реализъм — на онзи реализъм, към който води всяко прогресивно движение в изкуството — постигат поезията на образите, вдъхновението, което пресъздава действителността и я превръща в един друг свят — светът на изкуството. Така, постепенно българският реализъм започва да придобива смисъл и оправдание и да се налага на литературата не като една бездушна форма, а като израз на творческа сила.

Склонността към реализъм поличава още в старата българска литература; може да се проследи много добре и в цялото наше народно творчество — в българските народни песни, приказки и легенди, както и в многобройните български пословици. Известно е, че нашата литература възниква под влияние на византийската — в старобългарската литература изобилствуват преводи, преработки, заимствувания и подражания на византийски произведения. Важното е, че онези наши жития, повести и проповеди, които са работени върху византийска основа, отразяват на много места българската склонност

към реализъм. Нашият писател охотно се отклонява от абстрактното изложение на византийската литература и го замества с реалистични подробности, характерни на българския бит. Докато във византийската повест па пръв план стои поуката, в нашата стара повест е дадено сравнително повече място на конкретното изображение, вниманието на българския писател е насочено предимно към епизодите и развитието на действието. И още една съществена особеност: докато византийските повествователи се губят във фантастични и екзотични образи, нашите предпочитат да доближат чуждата действителност до българската, да представят фантастичното като нещо възможно и вероятно. Българските апокрифи, които са от византийски произход, на много места се отклоняват от чуждия образец и възпроизеждат български чърти. Същото наблюдаваме и в нашата стара черковна живопис. В една от най-старите български черкви, Боянската — в околността на София — е запазено изображение на Тайната вечеря: Исус и неговите ученици са представени като прости българи, в българско облекло — вечерят скромно с хляб, лук и сол — обикновената храна на нашия селянин. Битови картини от този род представя стенната живопис на Рилския манастир. Българските черковни проповеди — особено ония от тях, в които са изобличени грешниците, са пълни с реалистични описания на обществени и лични недъзи и пороци, особено живо и пластично е представена тук покварата на духовенството и монашеството.

Още по-силно е подчъртан тоя реализъм в народното творчество. Фолкloристът, битописателят, който изучава различните прояви на народния живот, психологът, който иска да проникне в народната душа, ще намерят в народната поезия, както и в старата литература — все още недостатъчно изслед-

вана — богат материал за наблюдение. Тук ние срещаме в изобилие колоритни битови картини, които засягат всестранно нашата действителност и могат да съперничат с реализма на фламандската живопис.

Като съществена чърта, реализмът може да се проследи дори и в ония мотиви на нашата поезия, които предполагат по-дълбока одухотвореност — в религиозните, трагичните и хумористичните. Дори и в най-упоритите си опити да полети, българският хумор остава на земята, или съвсем близо до нея: в повечето случаи това е хумор на образи, положения и действия. Трагичните конфликти, доколкото са дадени в поезията ни, възникват и се разрастват също на реалистична основа. Източникът им е в една първична, непрояснена воля, която страда, защото е насочена само към действителността и защото не може да излезе извън нейните предели. Драмата и трагедията в нашата литература се основават не толкова на мъчително изживяване на противоположни, чисто вътрешни мотиви, колкото на външна борба; в тях преобладава не духовното съдържание, а сляпата сила на една сурова реалност, безизходноста на една личност, която изнемогва под бремето на своята земна участ, дори и когато мисли, че е победила себе си и света. Поезията ни не може да се освободи от формите на външния опит и в своите религиозни изображения и мотиви.

Още по-силно изпъква реализмът при обработката на религиозни мотиви. Съществото тук не е нито в религиозното настроение, нито в неземното сияние на образите. Отвъдното се превръща в нещо земно, близко. Един от големите наши поети, Пенчо Славейков, характеризира сам себе си с тия думи: „Всичко у Доля е образ. Бог за него е винаги дядо Господ, какъвто е в Библията и живота, а не в главата и книгите на тоз, или онзи книжник-мъдрец. Дядо Господ — онзи, когото поетът още

като дете е гледал на тавана в черквата на родното си градче, с навъсените вежди и дългата брада — такива, каквито е имал и дядо му“ ... Той чете библията с таен трепет, увлечен повече от живото пластично изложение, и както сам изповядва, във всеки ред, във всяко слово вижда Бога — вижда го в неговата кротост и в неговия гняв — и следи как губи той своя образ във вечната неразбранщина; за да го постигне, той трябва да го приближи до себе си и до своя свят, да го лиши от божествения му облик. Безследно изчезва тоя облик в народната песен и легенда: Господ се разхожда като беден старец по българската земя, разговаря с орачи и овчари, по неговия земен път минуват светците, Божията майка, Исус със своите апостоли — все тъй близки, и побългарени, реалистично представени.

Реализмът личи в средствата на изображението — в стремежа да се индивидуализират външно художествените образи. Дори и типичното се явява с множество индивидуални, конкретно дадени подробности. Стилът на индивидуализирането, изобщо взето, намира твърде широко приложение в литературата ни. Със своя подробен реализъм родното ни изкуство е аналитично в основата си; за него все още остава идеал духовната същност на индуктивното и синтетично изкуство и на онези негови символи, в които се изразяват висшите форми на художественото творчество и които не тряба да се смесват с условния и сух алегоризъм.

Крайният реализъм е враг на фантазията, враг е на всяка отвлеченост и мистика и на всяко отклонение от обикновеното и естественото. Реализмът не обича Богинята на Гете — нейните откровения и капризи. Нашите творци все още не са завладели напълно царството на фантазията. Но нейните двери са широко отворени пред тях. Народната поезия,

макар и реалистична в основата си, не е изцяло лишена от фантастични и легендарни мотиви. И тъкмо те все привличат вниманието на отделни поети. Отрадно е, че докато предишните наши поети се задоволяваха само да преразкажат фантастичното съдържание на народната песен и легенда, днешните се проявяват като същински творци — днес ние можем да посочим издържани във всяко отношение български балади, напълно художествени, балади, в които съвсем свободно са пресъздадени народни мотиви.

Една преграда между нашата поезия и оня прозрачен свят на фантазията е прекомерната разсъдъчност, склонността на нашия писател към рационализъм и интелектуализъм. Със своя здрав поглед той се стреми към логичност и външна яснота; за ирационалното и алогичното няма още развит усет. Когато твори, той не сънува — твори с много съзнание: едвали би се почувствувал, подобно на Словацки, оръдие на висша сила. С широко отворени очи той създава поезия на дневното, светлото, делничното — мистериите на нощта не го увличат толкова, колкото шумното течение и променливите картини на деня. Загадъчното тряба да бъде изяснено, тряба да се осветлят глъбините. Но би ли ни отвела към тия глъбини нашата разсъдъчност? Рефлексията най-често умъртвява поетическата интуиция; това, което в същност е помощно средство в творчеството, може да се превърне в отрицателна сила — разбира се, само ако липсваха по-големи, противодействуващи сили.

Изобщо взето, българският реалист се отличава с една във всяко отношение здрава психика. Неговото въображение се движи в кръга на нормалното и умереното. Почти никога не се забравя в крайности. Демоничното, кошмарното, трескавата халюцинация, огънят на импровизацията — това не са

негови отличителни чърти. Патологичното не е присъщо нито на неговата личност, нито пък на създадените от него образи. Макар и да се е опитвал понякога, той не е имал вътрешна възможност да ни даде в художествена форма тъмната психология на един престъпник, на една сложна, изключителна, болезнена индивидуалност. Дори в областта на еротичното той е крайно умерен. Еротиката, която наводни западноевропейските и славянските литератури, въпреки усилията на отделни писатели да я пресадят на домашна почва, все остава нещо несвойствено на българския характер и на българската поезия. Твърде сполучливо нарече Пенчо Славейков свенлив реализъм любовното чувство на българина, проявено в народната песен. В лириката на самия Славейков то се определя като духовно в основата си, като чиста съзерцателна обич. У Яворова чувството отслабва от противодействието на духовното — поетът бленува да се освободи от неговата власт и да заживее в светлите сфери на неземната любов. Само в някои отделни негови стихотворения и в „Царица на нощта“ са дадени по-определени загатвания за съдържанието на еротичното; но и там то бива преодоляно от поетичната форма. В романа „Тъмни зори“ Кирил Христов иска да открие някои съществени страни в психологията на еротиката, поставя си задачи, които надминуват силите му — и успява да ни даде само циничен реализъм в най-противна форма — нищо друго.

В тия очъртания се определя българската литература.

Всички тия особености носят повече характер на сили, отколкото на строго установени форми; те са сили, непроявени още напълно. Мога да кажа, че дори с крайностите си нашият реализъм не представя опасност за литературното развитие Външният грубият реализъм не е формата, на която ще спре

нашето изкуство. Обективният свят не е достатъчен за наблюденията и прозренията на най-добрите наши реалисти. Постепенно те насочват погледите си към своята собствена душа и, изобщо, човешката душа — към един друг свят, по-богат и по-разнообразен. Тайните на тоя свят все повече ги вълнуват. Те чувствуват, че ако реализмът наистина се домогва към една истина, той ще я открие по-скоро в тоя безграничен вътрешен свят, от който изхожда и самата творческа сила и който хвърля своята обилна светлина върху околното. Така обективният елемент на българското изкуство започва все повече да добива цена и да оживява.

Ние вярваме във възраждането на българското изкуство — защото по-дълбоките негови основи се крият в един несъмнен индивидуализъм — индивидуализъм на даровити личности, разностранни, със значителен вътрешен опит. Ние знаем, че колкото е по-мощна и по-просторна една душа, толкова посилно и по-многообразно отразява в себе си света, толкова по-упорито се стреми към по-широки обобщения, към дирене на типичното и общочовешкото в личното. Крайната цел на истинския индивидуализъм е една неограничена духовност — ето защо се проявява той като активна воля, като винаги будна, устремена, дирещa, борческа сила, — при това, като една сила винаги морална в основата си.

Между създателите на българската литература личат редица мощни индивидуалности — мощни като творческа и нравствена воля. В старата литература бих посочил няколко имена:

Черноризец Храбър — горещ защитник и апологет на българското писмо и българската книга;

Пресвитер Козма — даровит проповедник и гневен изобличител на обществени пороци;

Григорий Цамблак — неуморим борец, носител на нови идеи, отречен и преследван от

своите съвременници — и при все това бодър, енергичен до края на живота си.

През епохата на робството:

Паисий Хилендарски — най-активният и прозорлив будител на своя народ:

Неофит Бозвели — смел борец за духовна свобода, мощен сатирик, жестоко измъчван от враговете на българската народност, хвърлен в тъмница — и винаги вдъхновен от един върховен национален и обществен идеал;

Петко Славейков — възпетият от Конопницка български поет и народен вожд;

Георги Раковски — човекът на неизчерпаемата воля и на непобедимия оптимизъм.

Това са типичните представители на нашия народ, изразители на неговите най-ценни качества. И наред с тях — най-големите индивидуалности на българската поезия: Христо Ботев, Пею Яворов, Пенчо Славейков, син на стария Славейков. Тяхната истинска стойност се крие в индивидуалния характер на творенията им. Това, с което ще живеят и трмата, е волята, затворена в символите на техните творения. Тряба да подчъртаем: тяхната индивидуалност в много случаи успява да победи сухата, мъртва фактичност и вещественост на реализма и да се наложи като първично творческо начало.

Индивидуализмът като воля може да се проследи както в характера на художниците, тъй и в образите на тяхната поезия. В множество произведения личи домогването на писателя да изобразява силни личности, героични натури. Тоя култ на силната личност се чувствува и в народната ни поезия, особено в юнашките и хайдушки песни, дето се възпяват борци за лична и народна свобода. Бързам да отбележа, че проявите на индивидуализма се очъртават по-ясно главно в произведенията на най-даровитите ни писатели, предишни и днешни. Тия писа-

тели именно се увличат да рисуват волеви характери, борчески натури, които докрай отстояват себе си, противопоставят се на средата — или й се налагат, или пък загиват от нейната враждебност. На такава воля е израз лириката на Ботева и Яворова, особено богата с драматични елементи.

Образи на силни личности, които се издигат с непоколебимата си нравствена воля, срещаме в поемите на Пенча Славейков, главно в неговата епопея Кървава писен, която в много отношения може да се сравни с Pan Tadeusz. Двете главни лица на българската поема, Младен и Войводата, изразяват две противоположности не само от идеен, но и от волев характер. Като величествен символ на поривите на българския дух е даден тук образът на Балкана — ту навъсен, замислен и горд, загърнат в мъгливия си плащ, ту ясен и ведър, устремен към небесата. Като Мицкевича, нашият поет пише на чужбина своята поема и бленува за родния си край и неговите горди планини, над които се вият царствени орли. Тия планини в неговата душа се свързват неразлъчно със съдбата на неговия народ — в тях е скрит смисълът на тая съдба, към тях е отправен неговият далечен зов, пълен с копнеж.

Тоз който би за миг поискал да разгърне
светата Библия на миналите дни,
в която вписани са злите съдбини
на моя роден край, ще найде назовани
на всяка страница там гордите Балкани.
Споделяли са те с тегловния народ
беди и тържества, и в мрачний му живот —
такъв уречен от орисница свирепа —
едни са му били утеха и подкрепа:
ту като, с ромонът на горските листа,
са уталожвали в сърцето му скръбта,
ту пък подемайки, от болки унесвени,
упадналий му дух, с хайдушките си песни.
Народе-Прометей, великия твой брат,
в Кавказките гори пред векове разпнат,

е нямал радостта да види споделени
бедите си от тях, и на гърди язвени
да сети техния врачовен ведър лъх; —
наместо отзив благ на жежкий му въздъх
те от вършините, възмогнати в небето,
изпращали орли да му ръват сърцето.
И нямал зарад тях освен проклятия той...
А вслушай се в гласът от дебри и усой
що иде, — българин, во песни най-отбрани,
възпява своите побратими, Балкани.
Надмощний Люботрън, вироглав Ай-Гидик
и върлий Мусалла — вий, чийто горди лик
изстъпва в небеса тъй дивен и омаен:
стоите вие там подобно символ таен,
поставен от Творца над земните тъми,
духът на гения да мами и томи
со смисъла си скрит... Ах, негли са вплътени
в вас гордите мечти и мисли вдъхновени,
сърцето българско които в блян лелей...

Като носители на индивидуално начало са представени в другите поеми на Славейкова Бетовен, Ленау, Ницше, а също така Прометей в Симфония на безнадежността. С най-непосреден лиризъм са възсъздадени мотивите от индивидуално естество в онези негови творения, в които волята и нравственото съзнание побеждават страданието и трагизма на личната съдба.

От тоя род образи се опитва да рисува и П. Ю. Тодоров в своите идилии и драми. Херoични характери, не толкова върху психическа, колкото върху историческа основа, представя Вазов — в романа си Под игото, например в лицето на Огнянова, а също и в патриотическите драми. Само че у Вазова индивидуалното е дадено не като вътрешно преживяване, а предимно като външен жест.

Нашият писател се чувствува неограничен в много отношения. Едно благоприятно обстоятелство за създаване на оригинални и смели форми е отсъствието на академически традиции и литературни шаблони. Българският език, аналитичен в основата

си, енергичен в своя израз, особено богат с формите и наклоненията на своите глаголи, съдържа обилен материал за създаване на най-разнообразни литературни стилове. А българското ударение дава възможност на нашите поети да си служат с една многотонна и сложна ритмика, да откриват все по-нови музикални форми, по-съответни на тяхната оригиналност. С еднаква свобода те използуват и силабичния стих, свойствен на народната ни песен, и безбройните модулации на тоничния стих.

В тия посоки се разкриват възможностите на бъдещето.

Това, към което се стремят най-мощните представители на българската поезия и което ще бъде главна цел на техните приемници, то е една по-дълбока духовност — духовност, която би могла да се сведе към една основна естетическа, религиозна или етическа интуиция. Ако в нашата психика се таят сили, възспиращи полета на творчеството, те ще бъдат победени от тая духовност. Ние сме дълбоко убедени в това. Аз вече посочих имената на неколцина поети, които поставят на нашето родно изкуство по-далечни цели. Споменах няколко пъти Пенча Славейков. За свой учител той има Гете, пише своята епопея следвайки образците на Омира, Гете и Мицкевича, и в същото време се увлича както от художествената форма, тъй и от моралните тенденции на руската литература. За Славейкова Гете е идеалният образ на художник, а Мицкевич въплощава съвършените качества на поета — за него полският поет е жрец на живота; единият и другият освобождават изкуството от грубото и материалното, поставят го на една по-широка, общочовешка основа, издигат се до един общ поглед върху света и неговите отношения и винаги съумяват да изразят своята мисъл в конкретни поетически символи. Чрез условията на личния си живот, в борба със своята пе-

чална участ, чрез широки наблюдения, чрез изучване на гениални творчески индивидуалности, Славейков се издигна и като човек и като художник до едно по-високо съзнание, осмисли своето творчество, приобщи и себе си и българската поезия със западно европейската култура.

Към същата духовност се стреми и друг един наш поет, Яворов, един от най-видните представители на нашата лирика. Яворов, у когото надделява животът на чувството, схваща своето битие като раздвоеност между две сили — духовна и телесна. Тая раздвоеност той долавя и в природата — дори в камъка чува да бият две сърца. Яворов вярва в съвършенството на духовното, в неговото естетическо и морално надмощие над физическото, материалното, убеден е в неговата вечност. Ала сам той, като емоционална натура, не може да се слее напълно с духовната стихия на своето същество и да създаде от нея една по-завършена мистична мисъл. Изживява я като блян, най-силно я чувствува, когато изгаря в своята земна любов. Образът на душата е винаги пред него — тя е ту мечта, ту негова спътница. Тая душа, която поетът призовава толкова често, ту ликува, когато не я гнети реалното, ту пък страда, когато не може да се освободи от него.

Тия мотиви от духовен характер не преобладават в българската литература.

Желали бихме да бъдат те поне симптом, указание за посоката, в която ще се развие по-нататък нашата поезия — признак, че в бъдеще тя ще се отърси от духа на ограничената трезвеност и грубия реализъм, ще преодолее вътрешните пречки за създаване на по-висока духовна култура, ще се издигне до онези общи идеи и проблеми на религията и философията, от които се вдъхновяват големите поети на световната литература. У Пенча Славейков

и Яворова има елементи за създаване на такава духовна култура — у първия повече, отколкото у втория. Ще подчъртаем пак: тези елементи тряба да се поставят на по-широка, по-общочовешка основа, за да не заглъхнат в изключителен субективизъм. Потребно е духовното тук да произтича от по-дълбоко сливане на поета със света, от по-интуитивно проникване в същността на битието, от едно колкото е възможно по-пълно освобождение на изкуството от грубото и външното. Как може да се осъществи това освобождение за един поет, и по какъв начин той може да се издигне до един общ поглед върху света и неговите отношения, до едно поетическо и философско схващане от общочовешки и духовен характер — това биха разбрали нашите поети и художници, ако проникнат в творчеството на Гете. Гете е най-добър пример за това. А в пътя към по-висока духовност, в борбата за нравственорелигиозни ценности, те биха могли да вземат за образец полската и руската литература.

Този стремеж към освобождение на духа характеризира и най-новата българска литература, която притежава несъмнени таланти:

Димчо Дебелянов, лирик съчетаващ в себе си силата на Яворова с елегантността на един изискан стих;

Николай Лилиев, най-нежният от българските поети, най-мелодичният между тях, и в същото време най-ефирният — елегантен и замислен, унесен в пантеистични настроения, въздушни като настроенията на Шели.

Николай Райнов, автор на мистични легенди и повести, в които оживява нашата старина; поет, надарен с историческа интуиция, със силно чувство за националните, самобитни форми на българската литература; в творенията на Райнов, който е едновременно писател, художествен критик и живо-

писец, старото българско изкуство, с най-ценните си форми и мотиви, с богомилските си предания, преживява своя ренесанс;

Дора Габе, отблизо запозната с полската поезия, преводачка на най-добрите нейни творения; женствена в своите песни, тя внася нови мотиви, нови тонове в родната ни литература; нейната лирика е плод на истински откровения, които се издигат до религиозни екстази.

По техния път вървят редица други, по-млади, също даровити смели в своята оригиналност, изненадващи със силата на своето вдъхновение. Те всички — подобно на българските си учители в поезията — се отличават както с дарбите си, тъй и с една широка култура. В тях са надеждите ни. Те ще завоюват новата Обетована земя на българската поезия

Начало на българската литература

Обстоятелствата, при които се развива българската литература, не могат да се нарекат благоприятни. Бих казал, това са най-неблагоприятните обстоятелства за една литература — неблагоприятни и в културно, и в социално и в политическо отношение.

Българската държава е основана на Балканския полуостров през втората половина на VII век — в. 679 г. Два века след това българите се покръстват. От втората половина на IX век започва техният същински културен живот. От покръстването до днес, като обособен в национално отношение, като творец на своя култура, българският народ съществува вече близо 12 столетия. Би помислил човек, 12 века културен живот — каква здрава основа за литературно творчество! А в същност, през тоя дълъг период нашият народ е робувал около 700 години: два века под гърци и пет века под турци. Живял е свободен живот пет века само. Свободен — в твърде релативен смисъл. Вековни, постоянни войни с Византия, вътрешни неуредици, междуособия, неблагоразумни или крайно слаби владетели — тия, които са били силни, не са билн предвидливи — дълбоки социални противоречия до падането на България под турците, непросветен народ, гнетен от една аристокрация, лишена от по-широко национално и обществено съзнание, неустроена напълно държава, заобиколена от враждебни съседи, всеки момент застрашена. Ето, това са условията на нашето политическо и културно съществуване.

Все пак ние успяхме да създадем своя литература.

Не трябва да се забравя, че в създаването на новата литература не участвуват при еднакви условия всички наши области. Тая литература се твори собствено в независимата българска област — в нея мъчно могат да вложат своя дял българите от Македония, които все още са в робство, и българите от Добруджа. Македония, люлката на нашата култура, огнището на българското възраждане, и Добруджа, най-яката икономическа опора на България, остават откъснати от нашия литературен живот.

И все пак, казвам, ние успяхме да създадем своя литература, която не отстъпва на литературата на нашите съседи, живели при несравнено по-благоприятни условия. Дори и да не съществуваше тая литература, българският народ пак би засвидетелствувал силата и твърдостта на своя дух — с факта, че е успял да се съхрани при онова вековно робство и при оная политическа дезорганизация. Той не се обезличи в нещастията, не се отчая в неуспехите — това, което му е пречило да събере силите си и да се развива, винаги е било от външен характер.

Но да се върнем към началото на историята.

В 679 г. Аспарух основава българската държава между Дунава, Стара-планина, Искър и Черно море. И постепенно границите на тая държава се разширяват. В IX век Борис присъединява към нея македонските славянски племена и простира пределите на България до Солун и Драч. При Симеона, в X век, България граничи на запад с Адриатическо море, на изток — Черно море, на север — Дунава, на юг — Солун.

Българската държава е била основана в една византийска област, населена предимно със славяни. Българите дохождат тук със своя обособена психика, със свои традиции и вярвания, със свой осо-

бен език. Между тях и заварените славяни различията са резки във всяко отношение. Преди всичко, българите са по-издържливи, по-упорити, проявяват се като добри организатори и воини. Макар и помалочислени, те успяват да подчинят и обединят в една държавна цялост разпръснатите и неорганизирани славянски племена. Различията между двете племена дълго време са се чувствували и са се изразявали в остри противоположности — толкова повече, че едното племе, славянското, е било завладяно, а другото се е налагало със своята аристокрация и с особените форми на своя държавен бит. Но постепенно и незабелязано двата чужди елемента се смесват. Българската дружина на Аспаруха се претопява в многобройното славянско племе, загубва своя език, усвоява славянските нрави, славянския език — и запазва само името си.

Първото крупно събитие в историята на нашата държава е покръстването — събитие важно както в културно, тъй и в политическо отношение. Християнството е проникнало в българската област преди още да бъде признато за официална религия. Още в VIII век то намира последователи между славяните, а чрез тях се разпространява и в българските среди.

Покръстването се дължи преди всичко на политически обстоятелства и съображения. Самите съседи на България — византийците на юг и изток, франките на запад — се домогват посредством християнството да разширят и засилят политическото си влияние в българската държава. Отначало идеята за покръстването бива посрещната враждебно от българската власт. Християнските славяни, подчинени на тая власт, са били изложени на доста жестоки преследвания — както например в началото на VIII век. На покръстването се противопоставя най-упорито българската аристокрация, която вижда

в християнството опасност за себе си и за своите привилегии, бои се, че то ще се противопостави на старите традиции и стария ред, ще създаде стремеж към преобразования. Ала политическият разум на централната власт взема надмощие. Прозорливият български цар Борис съзнава, че покръстването е необходимо, преди всичко, за да се създаде силна държава: от една страна то ще обедини духовно и политически различните племена на новата държава, от друга — ще сближи България с нейните съседи. Между две големи и силни християнски държави, българите не са могли да останат дълго време езичници.

В 864 г., през царуването на Бориса, българите се покръстват.

Разбира се, християнската религия не прониква изведнъж в съзнанието на новопокръстените. Предишните вярвания запазват дълго време своята сила, примесват се с християнски понятия; техните следи и до ден днешен се долавят в двоеверието на народа, в множество народни обичаи, обреди и суеверия, а също така и в образите на нашите митически песни. Християнството не се налага изведнъж дори и на убеждението на държавната власт. Политическата съобразителност на Бориса е била чужда на неговия син и наследник Владимира, който се опитва, с помощта на недоволните боляри, да възвърне предишното езичество. Но бунтът на езичниците бива веднага сподавен и неговият вдъхновител Владимир — жестоко наказан от собствения си баща.

Първата цел, що си поставя Борис след покръстването, е да създаде независима българска църква. Най-напред той се обръща към Цариградската патриаршия, но не получава задоволителен отговор. След това аапочва да води преговори с Рим — с папа Николай I. Но и от Рим не получава желания отговор. Не се отчайва и не загубва надежда:

подновява преговорите с Византия — тоя път с успех. Византийците се показват склонни да удовлетворят българските искания. В 870 г. България окончателно минава към източната църква, отдето получава на първо време и духовенство — множество епископи и един архиепископ, подчинен на патриарха. По тоя начин се създава българската църква като орган на духовния живот и същевременно като важен политически фактор. Така Рим загубва не само България, но и Сърбия и Русия. Всички негови посетнешни опити да спечели балканските християни отиват напусто — пропуснат е бил най-благоприятният момент: когато българите сами са се обръщали към него. България се свързва за няколко столетия с една култура, византийската, във всяко отношение отстъпваща на западната. И може-би цялата наша история и култура днес биха имали съвсем друг облик, ако още през IX век нашето отечество се бе свързало със западната църква; то щеше да бъде в същност сближение със западната култура — много по-богата и по-жизнеспособна от византийската.

Кирил и Методий

Първи разпространители на новата, християнската култура в България — и в същото време основатели на литературата — се явяват двамата братя Кирил и Методий и техните ученици.

Кирил, чието светско име е Константин, и Методий са родени в Солун през първата половина на IX в. Областта, в която са били родени, е била населена от български славяни. В самия Солун по това време се е говорил чист славянски език. Тъй че още от детинство те усвояват основно този език.

Константин, по младият от братята и по-даровитият, се е учил в Цариград и е завършил образованието си с титла философ — познат е още под името Константин философ. Известно време той е бил преподавател по философия в Цариградската академия. Отличавал се е със своята изключителна образованост и е бил високо ценен като виден теолог. Методи отрано постъпва на военна служба, бил е управител на византийската област, населена със славяни. След време и той се покалугерва. Методий е нямал високото образование на брата си; отличавал се е по-скоро със своя практичен и съобразителен ум и с дарбата на църковен организатор. Цариградската църква, която е служила на целите на византийската култура и политика, навреме оценява техните дарби и ги използува като проповедници между новопокръстените славянски племена.

В 862 г. се покръства моравският княз Ростислав, като приема християнството от Византия; за

да се освободи от немското духовенство и изобщо от немското политическо влияние, Ростислав поиска от Цариград гръцко духовенство. Византия изпраща двамата братя, да организират там една нова църковна иерархия, да създадат национална моравска църква и да просветят моравския народ в духа на източното православие. Преди да тръгнат за Моравия, те се подготвят за предстоящата дейност: превеждат от гръцки необходимите църковно-религиозни книги — превеждат ги на оня славянски език, който са говорили те сами от детинство. Съставят при това азбука, съответна на звуковете на този език, годна да изрази напълно неговите фонетични особености. Азбуката е била стъкмена от Кирила, а Методий помага с превеждане на евангелски и богослужебни текстове. Придружени от неколцина ревностни ученици, предварително подготвени, двамата братя потеглят за Моравия, с преведени вече, готови текстове, с книжовни произведения, съставени за християнска поука и молитва, за църковна служба по източен обряд. В Моравия те приготвят нови подобни текстове — пак на своя славянски език, понятен в основата си на славяните в моравската държава. В същия дух, със същите средства, те работят и между панонските славяни, като увеличават значително броя на своите ученици.

В дейността си тия енергични византийски проповедници срещат силна съпротива от страна на немското духовенство. Изложени на клевети, заподозрени от римската църква, те са били повикани в Рим от папа Адриан II, който след като ги изслушва, одобрява и похвалва делото им. В 869 г., на 42 годишна възраст, Кирил умира в Рим. Методий продължава започнатото дело на моравски епископ, след това архиепископ — заляга за просветата както на моравските, тъй и на панонските славяни. В 885. умира и той. След неговата смърт местното латино-

немско духовенство започва да преследва упорито и жестоко неговите ученици — толкова повече, че е било подкрепено от Ростиславовия наследник Светопълк, който се е намирал под влиянието на западноримската политика. И постепенно латинското влияние измества книжовната традиция, създадена в Моравия от двамата братя.

Литературната дейност на двамата братя е тясно свързана с тяхната специална проповеднишка мисия между славяните. Отначало те превеждат от гръцки най-необходимите богослужебни книги: Изборно евангелие (неделно, апракос), избрани места от Апостола; превеждат най-важното за църковната служба от Служебника и Требника. Предполага се, че след смъртта на брата си, Методий е превел избрани четива из Стария завет (Парамейник) — може-би главните части от Стария завет, Петокнижието или Пророците. Положително се знае, че негово дело е преводът на Номоканона (**Законоу правило**), а също и Патерика (**Отъ҃ъ҃ческꙑ҃а кънигꙑ**) — сборник от кратки жития на църковните отци.

Общо за преводите на двамата братя тряба да кажем, че са точни и добросъвестно извършени; отклоненията от оригинала са незначителни. Това, което прави особено впечатление и издига Кирила и Методия високо като преводачи, то е, че са държали сметка за особеностите и характера на славянския език на който са превеждали; ясно е, че са познавали всички тънкости на този език: проявяват не само разбиране, но и вкус за неговите форми. Със своята естествена реч, особено ръс своя правилен синтаксис и успешно предаване на оригинала, тия преводи стоят много по-високо от ония български преводи, които се явяват по-късно и се придържат рабски о гръцкия оригинал.

Още две думи за този език, на който е основана славянската писменост. Споменах вече на какъв език са превеждали Кирил и Методий; това е езикът на солунските славяни, на славяните в южна Македония — език на български славяни. Казах, че преди да тръгнат за Моравия, Кирил и Методий приготвят необходимата литература — приготвят я в областта, от която произлизат т. е. в една област, спадаща към тогавашната и днешната българска диалектна група. Съвсем справедливо бележи Мурко, че Моравия и Панония са родина на славянската литургия, но не и на нейния език. Необходимо ли е да прибавя, че българският характер на този език е несъмнено установен в славистиката? Установени са именно белезите на онова българско наречие, което се е говорило в Солунско и по-общо в Македония. В своето съчинение Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache Ягич по най-убедителен начин доказва, че езикът на Кирила и Методия е в същност български език — по-точно определено: южномакедонски говор от IX-X век — едни от говорите на българските славяни. Това мнение подържат видни съвременни славист в чужбина — като напр. Лескин, Вондрак, Соболевски, Флорински и др.

Как тряба да се нарича този език?

Единственото оправдано и правилно название е старобългарски, а не старочерковнославянски, или само черковнославянски или старославянски. Ясно е, че под старобългарски ние не разбираме езика на Аспаруховите българи, а езика на онези славяни, които са населявали българската държава. Другите названия не определят точно българската принадлежност на този език. Все пак за нас е важна не толкова формата, колкото същността — важно е, че от най-големите авторитети на славянската филология се признава и доказва

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

неговият български характер. И тъкмо тоя факт, това признание е от твърде голямо значение — не само историческо, но и научно. Защото тоя стар език, на който се основава българската литература, най-старата славянска литература, е изходна точка на славянското езикознание и е от особена важност при сравнителното изучване на славянските езици. Можем да споменем и голямата културна роля, която е играл този език в миналото. В Моравия той се обработва в продължение на 22 години и естествено претърпява известни промени, в зависимост от местния славянски език. Върху него се основава не само българската, но и сръбската и руска литература. Освен това, в продължение на няколко столетия той е играл важна роля в държавния и духовен живот на румъните. Разбира се, във всички тия страни нашият език се явява в различни редакции; ала основата, същността остава неизменна.

Дълго време не беше достатъчно изяснен въпросът за славянската азбука, славянското писмо, с което са си служили Кирил и Методий. В най-старите паметници — това са преписи от X век — срещаме две азбуки: едни от паметниците са писани с кирилица, а други с глаголица. Според това ги наричахме кирилски и глаголски. И двете азбуки произлизат от гръцкото писмо. Кирилицата е идентична с гръцкото унциално, уставно писмо, а глаголицата е стилизация на гръцкото курсивно, бързописно писмо, разпространено за всекидневна употреба между славянските народи още преди Кирила и Методия.

Названието кирилица е неточно и неправилно. Докато по-рано се мислеше, че тази азбука е изобретение на Кирила, днес е установено, че устройството на другата азбука, глаголицата, се дължи на Кирила. От двете азбуки, близки по време, глаголицата е по-стара. Като славянско писмо тя е била

разпростанена най-напред между славяните във византийските предели, а кирилицата се разпространява между славяните в България. Преди покръстването още, в България е било нещо обикновено да се пишат с гръцко уставно писмо държавни актове и каменни надписи. С това писмо са продължавали да си служат мнозина и след покръстването. Докато в източна България преобладава кирилицата, в Македония, особено в Атонските манастири, глаголицата се употребя до XII век. От тази област произлизат най-важните глаголически паметници от X и XI век. Разбира се, покрай тях срещаме там и кирилски паметници.

Тук тряба да изтъкнем едно важно обстоятелство: устройва се специална азбука, за да се изразят особените звукове на славянската реч. Там дето гръцките букви се оказват недостатъчни да предадат ония славянски звукове, които са чужди на гръцкия език, създават се или съвсем нови славянски белези, или пък такива, които представят комбинации, известни промени на гръцки букви. Кирилицата, за да изрази специалните славянски звукове, използува някои от белезите на глаголицата. По този начин се създава едно напълно фонетично славянско писмо. Тук е едно от големите различия между нашето и латинското писмо на западните славяни. Основателите на българската писменост създават специална славянска азбука, която предава съвсем точно всички звукови нюанси на дадения славянски език, създават я чрез свободна комбинация и творчество, докато западните славяни си служат с латиница, стараейки се да я приспособят към своята фонетика, без да я подлагат на съществена промяна.

Това са главните факти, що определят в общи чърти значението на Кирила и Методия изобщо за славянската и специално за българската книжнина. Те започват своето дело не за да основат българ-

ско-славянска писменост, а за да устроят тяхната църква, да ги снабдят с най-необходимите църковно-служебни и религиозно-поучителни книги — да им дадат тия книги на език понятен за тях. Литературното им значение отпосле изпъква; тяхното дело — без те сами да са си поставили подобна цел — послужва за основа на славянската литература. Ние видяхме, че те са работили между северните и южните славяни — повече между северните; в същност с дейността си те образуват първата подълбока връзка между едните и другите.

За живота на тия славянски просветители черпим сведения преди всичко от техните две пространни жития, наречени Панонски легенди; така са наречени, понеже по-рано погрешно се мислеше, че са написани в Панония. И до ден днешен те остават на-важен и най-достоверен източник за биографията на Кирила и Методия. Новите издирвания още по-силно подчъртават и потвърждават тяхната достоверност. Особено са важни не само за историята на българската литература и българския език, но изобщо за историята на нашата просвета. Те ни дават доста пълна картина на зараждането и началото на християнската култура в България.

Предполага се, че житието на Кирила е написано от брата му, а житието на Методия — от неговия ученик Климент. Други са наклонни да приемат, че и двете жития са написани от Климента. На всеки случай, между двете има очевидна разлика откъм стил, начин на изложение и изображение. Поподробно е Кириловото житие. Дейността на светеца е представена там в нейното равновесие между Рим и Цариград — с еднакво признание на двете църкви. Авторът следва образеца на византийската агеографска литература; засягайки полемическата и проповеднишка дейност на Кирила, вмества в житието цели богословски трактати.

Върху тия пространни жития са основани две похвални слова на Кирила и Методия, написани в ораторски стил. В същност това са по-кратки жития, съставени във форма на похвала.[1]

[1] Двете пространни жития, заедно с доста подробна библиография върху Кирило-Методиевската литература, съдържа книгата на проф. А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи. София, 1920. — Университетска библиотека.

Климент Охридски

След смъртта на Методия учениците и сътрудниците на двамата братя са били изложени на преследвания; по-видните от тях са били прогонени. Едни се пръснат в съседните области — между чехи, словаци, славонци, хървати и сърби — други отиват в България. На българска почва те разширяват понататък делото на своите учители, съдействуват за по-здравото устройство на народната църква, за развитието на българската просвета и книжнина. Това са истински народни духовници и просветители — проповедници на български език.

В българската столица Преслав те са били най-радушно приети. Задачата им тук не е била лека. Болярите са продължавали да говорят своя роден български език, който не е имал нищо общо със славянския; както масата, тъй и знатното съсловие трудно са се подавали на новата религия. На тия проповедници, едни от които са произхождали от Панония, а други от България, е предстояла енергична, упорита дейност.

Най-виден между тях е Климент, познат в историята на нашата литература под името Климент Охридски. Наред с Бориса той е един от първите национални светци. Както се вижда, Климент от младини още е придружавал Методия и сам ще да е бил от Македония. След прогонването на учениците на Кирила и Методия от Моравия, Климент, като българин, естествено се стреми към отечеството си. С него тръгват и други ученици. Той не остава в

Преслав. Може-би по собствено желание, може-би по настояване на царя, Климент се установява в онзи край, отдето е произхождал — в Македония. Както в Охридско, така и в други македонски области, той работи неуморно, издига се до епископски чин, основава училище за свещеници, организира българската църква в Македония и поучава местното население. След дългогодишна плодотворна дейност Климент умира в Охрид, в 916 г., като оставя на своите многобройни ученици да продължат делото му.

Споменът за този просветител и до ден днешен не е заглъхнал в Македония. Той е първият светец на тоя злополучен край. С неговото име са свързани най-хубавите предания на македонските българи, неговият свят образ неизбежно краси всяка македонска къща — нему се молят нещастните и в своята безизходност от него очакват спасение.

Като книжовник Климент съзнава много добре своите задължения и своята отговорност пред паството си. Съставя проповеди за различни празднични дни и проявява в тях значителен проповеднишки талант. Ползува се свободно от изворите, с които е разполагал, не зависи рабски от тях, проявява самостойност, изобщо отличава се с качества, които тряба да ценим твърде високо, особено като имаме пред вид, че българската литература току-що е започнала. Като проповедник той държи видно място в тогавашната славянска литература: понятен е в своето изложение, придържа се по-близо до говоримата реч, домогва се да постави своята евангелска поука във връзка със самия живот, със схващанията и стремежите на своето българско паство.

С неговото име се свързват няколко похвални слова — между тях и поменатите две на Кирила и Методия, а също тъй и пространните жития на двамата светци — панонските легенди. Но както споменах вече, наверно Методий е авторът на Кирило-

вото житие, а житието на Методия ще да е написано от Климента. Макар в много отношения второто житие да следва схемата и изложението на първото, твърде много се отличава от него. Преди всичко, то е много по-кратко, хронологическите вести са примесени с легендарни епизоди, не виждаме тук оная обширна богословска ученост, която отличава житието на Кирила. При това византийският образец не е следван строго във втория случай.

Поменатите две похвални слова са издържани в реторичен стил; докато в проповедите си Климент се стреми да бъде общодостъпен, тук той подражава на византийските панегирисги, служи си с реч достъпна за по-просветени читатели, и на места, за да усили патоса на своята похвала — патос, който остава чисто външен — прибягва до условен лиризъм. Ето за пример един откъс от похвалното слово на Кирила.

„А на славянски народ, който се намираше в невежество и мрак, по милостта на Господа, наш Исус Христос, той биде посочен за пастир и учител. Като лъв той затвори устата на триезичните еретици, които, помрачени от завист, и със злобата си станали съучастници на Пилата, твърдяха, че не подобава на други езици да се слави Бог, освен на еврейски, латински и гръцки; и той, разпален от силата на Светия Дух, опровергна техните лъжи с ясните си доводи . . . Този преблажен отец и учител на нашия език свети повече от слънцето със своите троични зари и просвети безброен народ, който тънеше в мрака на невежеството".

Този изключителен за времето си проповедник е залягал твърде много за създаване на по-благоприятни литературни условия; той е първият, който работи за единството на българската книжнина. В Моравия Климент си е служил с глаголско писмо; когато дохожда в отечеството си, заварва в Преслав

кирилско писмо. И заради единството на националната култура, сам той започва в Македония да измества глаголицата и да дава предимство на кирилицата.

Заслугите на тоя български наставник са били достойно оценени не само в нашата, но и в гръцката литература. Ние притежаваме две Климентови жития — едното пространно, а другото кратко; и двете са написани на гръцки. Авторът на първото е охридският архиепископ Теофилакт, живял в края на XI и в началото на XII век, а другото, краткото, е съставено от Хоматияна, охридски епископ от XIII век. Ето как определя Хоматиян значението и заслугите на Климента:

„Тоя велик наш отец и български светилник води рода си от европейските мизи, които повечето хора признават за българи. . . Той пръв прояви ревност да изучи Светото писаиие, преведено от Кирила, отлично труженичество, на местно, българско наречие . . . Понеже не целият български народ можа да се просвети с кръщение и живееше още със зверско варварство, то Климент със своето боговдъхновено учение просвещаваше всички и ги приближаваше до богопознание, облагороди буйните нрави, като учеше народа да живее целомъдрено и да изпълнява закона. . . И той управляваше целият народ като един човек, и не насила, а свободно го водеше към тесния и прескърбен път на живота в Христа. . . Със залаганията си той успя да превърне тоя суров варварски народ в народ свет".

Една от големите заслуги на Климента е, че успява да създаде в Македония твърде важен център на българската литература — в областта около Охридското и Преспанското езеро. Тук е началото на една трайна литературна традиция, която оставя дълбока следа в старата литература. В тоя център възниква цяла литературна школа, която се отличава със своя консерватизъм и с една по-установена на-

ционална мисъл. Писмото и езикът тук се пазят по-твърдо, отколкото в източна България, дето се създава друго огнище на литераурата — в Преслав и околните манастири.[1]

[1]) Литературата върху Климента подробно е разгледана в съчинението на А. Теодоров-Балан, Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене. Издание на Академията. София, 1910.

Епископ Константин

Друг един от основателите на нашата книжнина е Климентовия по-млад съвременник, епископ Константин, от края на IX, първата половина на X век. Сам той се нарича ученик на Методия. Неговата дейност стои във връзка с охридския кръг. За книжовен труд Константин е бил подбуден от българския проповедник Наум, един от Климентовите сподвижници, основател на манастира свети Наум при Охрид. Епископ Константин е познат главно със своето Поучително евангелие. То е Неделно евангелие — сборник от проповеди за неделни дни, тълкувания на евангелски текстове, беседи, които придружават неделното богослужение. Съществената част на тая книга е превод от гръцки. Оригинални са тук уводът и заключението на всяка отделна проповед, а също така и цяла една от проповедите на Златоуста, а покрай това и от други църковни отци.

Евангелието на Константина се явява като единствен системен сборник от проповеди на старобългарски език. За новопокръстените то е било истинска необходимост. Със целите, що си поставя, и със своя стил, Константин се доближава твърде много до проповедите на Климента. Служи си със сравнително по-достъпна реч, старае се да изрази поуката колкото е възможно по-ясно, проявява любов към своя народ и желание да работи за неговата просвета. Тук поличава не само неговото национално българско съзнание, но и съзнанието на славянина.

В една от беседите си той изказва своето задоволство, че и славянският род, когото са мислили за нищожен и потъпкан, се обогатява вече, по примера на гърдите, с творения на светите отци.

Като особена заслуга на Константина тряба да се изтъкне и това, че той се проявява като добър и опитен преводач, който се старае да вникне в смисъла на оригинала и да го предаде на български, спазвайки духа и особеностите на българската реч. С това той дава добър пример на ония, които работят и превеждат след него.

Константин не надценява своето дело; като книжовник той е твърде скромен; признавайки, че е подбуден от Наума, той пише в предисловието към евангелието:

„Заради това аз, скромният Константин, убеден в това от твоите молби, брате Науме, преклоних се пред твоето смирение. Всички вие, мои братя, бащи и синове, които искате да се поучите, не ми придиряйте, че се осмелявам за това, но вземете, насладете се, като държите ухото си отворено. Като нямам нещо свое, следвам подир този, който е дал на безплодните много плод и на немите да говорят... Аз, смиреният, подканен, както казах, да преведа тълкуването на Светото Евангелие от гръцки език на славянски, боях се и треперех, като виждах неща по-горе от моето разбиране и сила; но повече се боях от бъдещата смърт за непослушание, та почнах..."

Поучителното евангелие започва с една азбучна молитва написана в стихове. Това е религиозен химн, отправен към света Троица, към Твореца, когото всеки възпява — по думите на Константина — на свой език. Той се обръща към Бога с молитва, да му вдъхне Бог дара на словото, та да опише предивните чудеса, що е извършил Бог за вси славяни, които не отдавна се покръстили, за да се нарекат божи човеци. И тук поличава съзна-

нието на българина и славянина. Проповедникът е възхитен, че славянското племе се е проникнало от истината на християнската вяра и се надява, че Бог ще просвети това племе, ще го озари с мъдрост, за да изпълни и то своето високо дело.

Молитвата е наречена азбучна, понеже началните букви на всеки стих се свързват в азбучен акростих. Това е първият стихотворен опит в българската поезия — на български език. Забележете, че този опит се отнася към края на IX или началото на X век, преди още да се е зародила литература на народен език сред другите славянски народи. Стиховете са 12-срични, неримувани — силабични.

Константин ни е оставил още един подобен стихотворен опит — прогласът към Евангелието. Тоя проглас съдържа 108 стиха, също 12-срични, със цезура след петата или седмата сричка (5+7 и 7+5). И тук намираме съществени елементи за характеристиката на нашия писател. Прогласът е възторжена защита на новосъздадената българска литература — славянската литература — чрез която славянския народ ще издигне, ще се просвети и ще проумее словото божие. Как е схващал авторът значението на книжнината, се вижда ясно от следните негови редове:

„Нази бо вси безъ книгъ ѣзыки. . .

Наги са вси народи без писменост, защото не могат да се борят без оръжие с противниците на нашите души, които им готвят плена на вечните мъки. Вие, народи, които не обичате врага и мислите да се борите с него; отворете прилежно вратите на ума, като хванете здраво оръжието, що книгите господни кават, и притискайте силно главата на злото. . . Кой може да разгатне всички притчи без книги?“ [1]

---

[1] Из прогласа.

Черноризец Храбър

Един от най-оригиналните книжовници на Симеоновата епоха е Черноризец Храбър, известен само с едно кратко съчинение, озаглавено **О писмєньхъ** (за славянските писмена). Писано е наверно в първата половина на X век. То е апология и полемика: Храбър величае славянската книга, славянския език, славянското писмо и в същото време отхвърля гръцките нападки, насочени срещу българската писменост. Надарен с похватите и темперамента на отличен полемист, Храбър обяснява на своите читатели, как е възникнала славянската азбука и какво е в сравнение с нея гръцката азбука. Намерението му е да изтъкне, че начинът, по който е съставена гръцката азбука, съвсем не дава право на гърците да се гордеят пред българите и изобщо пред славяните. Ето и неговите разсъждения:

Преди да се покръстят, славяните нямали книги и писмо. След покръстването си служили с римски и гръцки букви. Но нито едните, нито другите можели да предадат точно звуковете на славянската реч — не можело с гръцки букви да се напише б о г, ж и в о т, ц ъ р к в а, я д... Тогава милостивият Бог изпраща на славянския род свети Константина философ, който създал 38 букви, достатъчни да предадат особеностите на славянския език. Някои казват: защо са славянските книги? Тях нито Бог ги е създал, нито ангелите — нито пък са много стари както еврейските, римските и гръцките, които са изначални и приети от Бога. А други, без да знаят

какво говорят, разправят, че сам Бог създал буквите и заповядал да се пишат книгите на три езика само: гръцки, еврейски и латински. „Но какво да говорим, или какво да кажем на такива безумци?“ — пита защитникът на славянството. Нека им кажем онова, което научихме от светите книги. Изпърво Бог не е създал еврейския език, нито гръцкия, нито латинския — по-стар от тях е сирийският — на него е говорил Адам, и на него са говорили всички до вавилонското стълпотворение, когато Бог разделил езиците. Тогава се размесват и нравите, и наредбите, и законите и изкуствата. Бог надарява с различни способности народите: на египтяните дава геометрията; на персите, халдейците и асирийците астрологията, магията, гаданието, медицината и другите умения; на евреите — свещените книги; на гърците — граматиката, риториката и философията. Отначало гърците не са имали свое писмо и дълго време са писали с финикийски букви. Постепенно те се сдобили с азбука; над нея са работили един след друг мнозина книжовници и граматици, като са я допълняли в продължение на много години. И след това — дълго време след това — 70 мъже, по божия заповед, превеждат от еврейски на гръцки Свещеното Писание. А славяните могат да се похвалят, че над техните писмена и над славянския превод на свещените книги е работил един мъж — не 70, както е бил в Гърция. Този единствен мъж — Константин, наречен Кирил — извършили едното и другото за кратко време, а не в течение на дълги години. А най-важното: този мъж е бил светец. Затова, заключава Храбър, славянските писмена са по-свети и по достойни за почит, защото свет човек ги е създал, докато гръцките са създадени от езичници-гърци. Ако някой рече, че Кирил не е нагласил добре славянските писмена, защото и сега още се нагласяват, ще дадем този отговор: И гръцките многократно са

били преправяни от Акила и Симаха и от мнозина други. По-лесно е едно нещо да се поправи, отколкото за пръв път да се създаде. Но ако питаш гръцките книжовници, като речеш: „Кой ви нагодил буквите, или пък превел книгите, или в кое време?“ — то рядко някой измежду тях знаят и могат да отговорят. Но запиташ ли славянските граматици, като речеш: „Кой ви е създал писмената, или превел книгите?“ — всички знаят и отговаряйки ще ви рекат: „Свети Константин философ, наречен Кирил — той ни създада писмената и преведе книгите, и брат му Методий. Живи са още тия, които са ги видели“. И ако попиташ, в кое време — знаят и това и ще рекат: „Във времето на гръцкия цар Михаил и българския княз Борис, и Моравския княз Ростица (Ростислав), и блатенския княз Коцел, в година 6363 от сътворение на света“ (885). „Има и други отговори, кото ще даем другаде, а сега няма време. Тъй, братя, е дал Бог разум на славяните. Да му отдадем слава, чест поклонение, сега и винаги, и в безкрайните векове“.

Както виждате, изложението, е кратко и ясно — изтъкнати са тъкмо такива аргументи, които са могли да въздействуват най-силно на тогавашното българско съзнание — изтъкнати са по такъв начин, че да подкрепят националната гордост. Тук за пръв път, в славянската литература, се противопоставя славянският свят, „славянският род“, на гръцкия род — и то противопоставя се на патриотична основа. По-късно, в края на 18 в., друг един монах, родоначалник на българското възраждане, Паисий Хилендарски, на същата основа, като я разширява значително, противопоставя българската и гръцката народност и пробужда заспалия дух на своите еднородци.

Черноризец Храбър е написал наверно и други съчинения: неговия стил, неговите похвати, неговата

ученост го издават като опитен писател. Тук, в едно напълно оригинално творение, той проявява не само своето племенно съзнание, но и своя писателски темперамент. Мисълта е придружена от известно движение на индивидуалното чувство. Макар от творенията му да е запазена само тая кратка апология, от всички писатели на Симеоновата епоха той изпъква пред нас най-живо. Дори самото му име е една характеристика.

Преславска школа

Другата школа, за която споменах, Преславската, достига своя разцвет през времето на Симеона (892—927) — края на IX и първите три десетилетия на X в. Условията за литературна дейност сега са несравнено по-благоприятни. България е обширна държава, закрепнала политически, мощна, води успешни войни със своите съседи и се простира на запад до Адриатическо море. Новият цар, Борисов син, ревностно предаден на християнството, върви неотклонно по стъпките на своя баща — полага големи грижи не само за политическото закрепване на България, но и за устройството на народната църква, като избира сам нейните просветени ръководители и работи заедно с тях. Така той съдействува за окончателното национализиране на българската църква — национализиране в славянски дух, разбира се — дава ѝ независим български патриарх. При това той полага особени грижи за литературата, подкрепя и насърчава писателите, нещо повече — сам той, големият държавник и пълководец, намира време за литературни занятия и свързва името си с българската литература, не само като първи меценат и просветен владетел, но и като учен книжовник. В Преслав, в своя дворец, той събира книжовните богатства на Византия и България, създава богата библиотека, поради което е наречен от един съвременен български панегирист нов Птоломей.

Своята младост Симеон прекарва в Цариград;

усвоява в придворната школа, заедно с византийските принцове, най-високото образование, което е могла да даде тогавашна Византия. Негови учители и възпитатели са видните представители на византийската философска и богословска мисъл. При тях той изучва старогръцка философия и риторика, съчиненията на Аристотеля и Демостена. Възпитан във Византия, основно запознат с образците на нейната литература, усвоил изтънко формите и съдържанието на византийската мисъл, проникнат изцяло от византийската култура, Симеон си поставя като важна задача да пресади тая култура на българска почва. Неговата амбиция е да съперничи на Византия не само в областта на политиката, но и като културен деятел. Той до такава степен е бил сроден с Византия, че самите гърци са го наричали полугрък. През негово време византийското влияние значително се засилва.

Времето на Симеона се характеризира с обилна литературна производителност. Превежда се твърде много, съставят се компилативни и оригинални трудове, създава се една твърде богата литература, чиито произведения се преработват и преписват понататък. Ето защо неговата епоха е наречена Златен век на българската книжнина. Никоя друга епоха в развитието на нашата литература — до българското възраждане — не е била тъй плодовита. Създаденото през тая епоха служи за основа на по-нататъшното литературно развитие.

Иоан Екзарх

Най-виден писател от Симеоновия кръг е, без съмнение, Иоан Екзарх. Титлата екзарх означава тук заместник на патриарха. В съчиненията си тоя книжовник проявява ученост, изключителна за тогавашните български условия и време.

Най-важното негово дело е озаглавено Шестоднев. Това е опит да се даде богословско обяснение на сътворението на света. В случая Екзарх се е ползувал от съчиненията на видни гръцки проповедници и теолози; на места се впуща в поотвлечени философски разсъждения, в които поличава усвоената от византийските теолози Аристотелева диалектика.

В предговора нашият книжовник се обръща към Симеона, за да го възслави като просветен и мъдър владетел, като примерен, съвършен християнин, който изучва усърдно творенията и заповедите божии. Особено ценно за нас е началото на VI слово, дето възторжено са описани царските дворци в Преслав, украсените храмове, пред които странникът спира удивен. Изобразен е тук и самият цар във велелепието на своите одеяния, седящ на престола, обиколен от своите боляри.

„Когато някой омърсен беден чужденец дойде отдалеч до преддверията на царския двор и ги види, диви се. И чуди се, като пристъпи до вратата, като влезе вътре и види от двете страни постройки. А като влезе в двореца и види високи стаи и църкви украсени изобилно с камък, дърво и багри, вътре

пък — с мрамор и мед, сребро и злато, толкова, че не знае с що да ги сравни, защото в своята страна не е виждал друго, освен сламени колиби — бедният, каточе ще си изгуби ума, чуди се тук на тях. Но ако му се случи пък да види и царя, седнал в обшита с бисер мантия, със златна огърлица на шията и гривни на ръцете, с пурпурен пояс препасан и с увиснал при бедрото меч, а от двете му страни седят боляри със златни огърлици, и пояси, и гривни — и ако, когато се върне, някой го попита: Какво видя там? — той ще отговори: Не знам, как да разкажа това — само собствените ми очи биха знаели да се чудят на хубостта".

И продължава по-нататък:

„Така и аз не мога достойно за тая доброта и ред да разкажа. Само всеки един от вас, със собствените си очи като види и с безплътния си разум като размисли, може най-добре да се възхищава: собствените очи никого не лъжат. И макар понякога и да те лъжат, но все пак те са по-верни от всекиго другиго."

*

След Симеона условията за литературно развитие значително се променят. Симеоновите наследници нямат нито неговите дарби, нито неговата ученост, нито пък неговата предприемчивост. Българската държава бързо упада и отслабва — няма вече онова политическо значение, което е имала при Симеона. Придобитото от него постепенно бива отнето от българските съседи.

Причините за този упадък са многобройни и твърде сложни. Главната причина се крие може-би в обстоятелството, че великият цар, който се е грижил главно за териториалното разширение на държавата, за нейния външен блясък, не е съзнавал необходимостта от вътрешно обединение, от създа-

ване на една по-здрава и по-трайна вътрешна организация — не само политическа, държавна, но и културно-национална. Съсловните противоречия в страната са били твърде остри, народът бедствувал, гнетен от своите господари, зает с дългогодишни войни, чиято цел е бивала обикновено завоевателна. За тоя подтиснат народ покварената духовна власт не е имала никакъв авторитет — естествено, той е ненавиждал своите охолни господари, недоволен е бил от църквата и от своето висше духовенство, което в същност твърде малко се е интересувало от неговата участ. При това самите управници са били обладани от краен егоизъм — поставяли са на втори план интересите на отечеството и съвсем не ги е вълнувала мисълта за неговото бъдеще. Така България става арена на вътрешни междуособия, на борби между отделни владетели, разпокъсва се на няколко отделни области. Народът, за когото се не грижи ни църква, ни държава, се отдава на всевъзможни секти и ереси, в които изразява не само своите религиозни потребности, но и недоволството си от властта.

Симеонов наследник е неговият син Петър (927—968) — смирен и набожен цар, който мисли по-скоро за своето душевно спасение, отколкото за закрепването на държавата. Против него възстават братята му и Симеоновите боляри. Западна България с Македония се отцепва от източна България, под властта на Шишмана. По такъв начин България се разделя на две области, враждуващи помежду си. Източната област остава верна на старата династия. В 970 г. цялата тази област, дори до византийската граница, е била покорена и разорена от руския княз Светослав. На следната година византийският император Иоан Цимисхий заставя русите да се оттеглят и източна България пада под негова власт. Българската патриаршия се пренася в

западна България — най-напред в Средец, след това в Охрид. Центровете на духовния и литературен живот сега са в тази област, от която произхождат множество ръкописи. В 976 г. поробените българи възстават и сполучват да се освободят, като се присъединяват към западното българско царство. Начело на това царство се издига енергичния и смел цар Самуил, който побеждава няколко пъти византийците, обсажда Солун, като се старае да затвърди своята власт в Македония. Но вътрешното разложение продължава; при това, постоянните войни с Византия съвсем не благоприятствуват за държавно устройство. Византия се засилва постепенно и, вместо да чака нападения, започва сама да напада. При планината Беласица, в Македония, българите са били разбити от византийския император Василий II, наречен Българоубиец. За да увековечи победата си, императорът заповядва да извадят очите на 14,000 български войници, като оставя измежду тях неколцина с по едно око, за да ги водят. И те се завръщат при своя цар. Когато вижда тези ослепени пълчища, Самуил загубва съзнание от мъка и умира след няколко дни. В 1018 г. България изцяло е била покорена от Византия и първото българско царство престава да съществува.

При тези условия, разбира се, нашата литература трудно е могла да вирее. Преди всичко, тя се лишава от своите просветени покровители; владетелите след Симеона не я ценят твърде високо. Дори в средата на духовенството тя не се ползува с предишния авторитет. В какво състояние се е намирала, се вижда ясно от думите на един тогавашен книжовник, Козма, който в една от проповедите си осъжда своите съвременници, задето са небрежни към българските книги и са ги оставили „да плесенясат и да ги ядат червеи".

Това, що се създава през тази епоха на упа-

дък, не се отличава значително от предишната литература. Старата традиция остава ненарушена. Пишат се пак канонични книги, превеждат се части из Библията, жития, повести, съчинения на църковните отци, на видни византийски проповедници. Само че стилът на тая литература е по-друг — нейните форми не са вече тъй изискани — нейните представители не се отличават с оная висока ученост, която характеризира Симеоновия кръг.

Ако покрай старото забелязваме и нещо ново, то се дължи изключително на домогването на писателите да сближат литературата с живота, да я превърнат в едно по-целесъобразно средство за просвета и поука. Тая литература се поставя във връзка с религиозните движения в България, с еретическите учения, които увличат нашия народ. За да установим по-отблизо тая връзка, и изобщо да добием по-ясна представа за духовния живот в България през ония векове, ще трябва да се спрем на българските ереси — особено на богомилството, което се разпространява широко в България и владее масите повече от три столетия.

Богомилство

Като особена секта богомилството се оформява през царуването на Петра — значи към средата на X век. Постепенно то все по-силно се разпространява сред българския народ, разраства се в едно твърде широко движение, което носи не само религиозен, но и политически, и социален характер. В основата си, както вече споменах, то е толкова религиозно, колкото и социално движение — обхваща всички страни на живота и човешката душа — от най-обикновените практически отношения до най-сложните проблеми на мисълта и вярата.

Учението на богомилите ни е познато главно по изложения от страна на негови противници. Изглежда, че самите богомили не са се грижели да създадат своя литература и да разширят идеите си с нейна помощ. Главното средство за разпространение на тези идеи е била устната проповед, агитацията, докато техните противници си служат и с литературата, като се опитват в редица съчинения да оборят основите на учението им; и разбира се, за да отвлекат масите, представят го в извратен вид, с предубеждение, с предвзетост. Неговите догматични и нравствени страни са изложени твърде тенденциозно, както и неговите социални схващания. Един от големите негови врагове в България е нашият проповедник и писател от X век пресвитер Козма.

Богомилството не е първата ерес, която прониква у нас: ереси проникват преди покръстването още заедно с отделни християнски проповедници.

Разпространители на ереси са били например ония сирийски и арменски колонии, които Византия заселва в Пловдивско още през VIII век, за да пазят нейните граници срещу българите. Тия колонии, пръснати из Тракия, сред славянско население, насаждат у нас най-напред Павликянската ерес, която се засилва през X век с второ подобно заселване. Особено силно са влияли върху славянските среди малоазийските павликяни, които са се мислили последователи на апостола Павла и само него са признавали за единствен представител на християнството и християската църква. В същност те са наречени павликяни не по името на поменатия апостол, чиито проповеди по-късно се премесват с тяхното учение, а по името на Павел Самосатски, ревностен разпространител на манихеизма. Павликянството, което възниква в Армения през VII век, е по-нататъшно развитие на манихеизма, създаден в Персия през III век върху почвата на стария гностицизъм. Върху него оказва влияние и сектата на масалиянците или евхитите — тия, които считали молитвата като единствено средство за общение с Бога (от перс. massalia, гр. εὐχή = молитва). По различни пътища, косвено, в България проникнали вярванията на персийския дуализъм, сирийско-финикийската космология, халдейско-вавилонската астрология и магия, а също така и различни византийски секти.

Върху основата на тези източни секти се заражда в България богомилството, като учение със своя етика, космогония и теогония. Оригиналното тук е в особеното възприемане и преработване на познати от по-рано учения, в по-нататъшното им развитие на българска почва, дето се примесва с тях и незаглъхналата още народна езическа стихия. Тъй че, освен тия по-стари ереси богомилството обгръща в себе си и някои от езическите схващания на славяните — в него своеобразно се преплита митологията

на езическите славяни с митологията на азийския Ориент.

С течение на времето богомилските идеи претърпяват известни промени в зависимост от условията на времето и схващанията на отделните негови изразители. Но същността на това учение остава неизменна. Неговата основа е вярата в двете противоположни начала на гностицизма: дух и плът — духът като носител на доброто, плътта — като зло. То е вярата в две враждебни сил, които отвека се борят за надмощие в света; мрак и светлина, добро и зло, Сатана и Бог. Тия две начала, две сили, лежат в основата на човешката душа. Духовното е създадено от Бога — значи то е от божествено естество; към него се връщат и душите ни след смъртта; а плътта е създание на дявола, който докрай остава господар на грешното човешко тяло. Отначало богомилите са поставяли Бога и дявола наравно по сила и битие; но по-късно в техните вярвания дяволът се представял като паднал ангел. Сатана или Сатанаил е роден от морето — морето е родина на тоя неспокоен, вечно разбунтуван дух. Обзет от враждебност към Бога, той заграбва част от светлината, помрачава я, като я затваря в материята. От светлината се е родил Бог, създал е света и е изпратил Христа да освободи оная светлина, която Сатанаил е заключил в материята.

Отвека на небето царуват Бог и Сатанаил, окръжени от воинството на своите ангели. Сатанаил, недоволен, изпълнен от гордост, пожелава да основе свое царство и увлича със себе си мнозина ангели. Бог прогонва от небето и него, и неговите ангели. Но Сатанаил запазва своя божествен лик и творческата си сила. Той обещава на своите привърженици да създаде един друг свят, подобен на загубения. Светът още не бил напълно устроен — не е имало земя. Сатанаил създава земята върху водата и всичко

що е върху сушата и във водите — създава ново небе, населява своята земя с животни и я украсява с растения. След това създава първия човек, Адама, от вода и земя и се опитва да му вдъхне душа. Неговият дъх минава през незакрепналото тяло на Адама, изтича през големия пръст на крака му и се превръща в жива змия. Змията пропълзява и почва да съска. Тя е хитра и мъдра, понеже в нея обитава духът Сатанаилов. Безпомощен, неспособен да оживи създадената плът, Сатанаил се обръща към Бога, като му обещава, че живият човек ще принадлежи на двамата. Бог, който е всеблаг и милостив, оживява Адама, вдъхва му своето божествено дихание. Не се задоволява само с това — създава се и Ева, от Адамовото тяло, като й вдъхва същата оная съвършена душа. Сатанаил, обзет от завист, пожелава да унищожи Адама и Ева чрез змията — чрез истинското си творение. Съблазнява Ева — и Ева ражда децата на проклятието — на Сатаната: Каина и Каломела. А като син на Ева и Адама се ражда Авел. Така възникна едно греховно племе, което започва да погубва дадената от Бога душа. Каин, който е унаследил завистта и злото на Сатанаила, убива Авела. След греха на прелюбодеянието иде човекоубийството и братоубийството. И започва вечната история на човешкия род. След новия си грях Сатанаил загубва всичко божествено, което бе останало у него, превръща се във възненавиждан тъмен дух — самотен, отхвърлен от всички. Но милостта на Бога е неизчерпаема: Сатанаил остава владетел на земята — той я урежда и управлява; неговото царство продължава до появата на Христа. За да спаси заблудената човешка душа, Бог изтръгва от сърцето си словото и го въплътява в Христа. Христос е, значи, въплътеното Божие слово.

Но неговата плът е само призрачна, привидна; макар и да има човешки образ, той остава само ду-

ховен; приема земен образ, за да повярват в него човеците — за да им бъде по-близък. Неговата мисия е да ги спаси от властта на демона; учи ги да съзнаят и изкупят греха си, да победят греховната си плът с пост, молитва и разкаяние. В царството на Сатанаила той търпи преследвания и мъчения, бива разпънат — разбира се, призрачно — умира призрачно, освобождава се от бремето на човешкия образ, от оная човешка форма, която само призрачно е носил. Побеждава Сатанаила, оковава го и го хвърля в преизподнята — унищожава всичката му сила и се завръща в небесата, за да се слее с вечната светлина на Бога.

Широкото разпространение на богомилството не се дължи само на неговата ясна, конкретна космогония, убедителна за простото съзнание, увличаща въображението на масите. Като учение и като религия то е твърде просто в основата си, близко до живота и неговите реални потребности, чуждо на сухата догматиката и мъртва обредност.

Като се домогват да установят една по-здрава връзка между живот и религия, да създадат религия достъпна за простото схващане, рационалистична в отношенията си към действителността, богомилите си поставяли една по-далечна цел, коренно да реформират живота в името на един нов религиозен идеал.

В що се изразява рационалистичния и реформаторски дух на това учение? Доколко се отклонява то от християнската вяра и църковните догми?

Сами богомилите не са се мисли еретици; наричали са се християни, а не богомили: себе си смятали за най-добри последователи на Христа.

Богомилите отхвърлят всичко материално, всичко онова, що задоволява плътта и ограничава духа; за тях, както видяхме, материалното е създание на дявола. Смъртта е блажено освобождение на душата

от тялото. Временно това освобождение се постига в съня, а вечно — в смъртта. Не може да се каже, че на тяхната философия е чужд какъвто и да е дух на песимизъм. В това отрицателно отношение към материалното, плътското, в непрестанната борба с дявола, в копнежа за един по-съвършен живот, на който земният твърде много противоречи — в целия мироглед на богомилите можем да доловим една нерадостна, дори гнетителна мисъл. Тяхната дълбока вяра е отправена към едно твърде далечно бъдеще. И ако не беше мечтаният образ на това бъдеще, настоящето би унищожило безследно тая вяра.

Богомилите не вярват във възкресение на мъртвите. Душата се освобождава след смъртта и живее вечно. Но мъртвият не възкръсва; плътската форма веднъж разрушена, мъртва, вече не се повтаря.

Цялата богомилска етика почива на Евангелието. В същност от библията те признават само Евангелието и апостолските деяния — само там е изложена божията истина. Ала и от Евангелието не всичко приемат; тъй например не почитат Иван Кръстителя и божията майка — не признават, че Христос е правил чудеса, отхвърлят кръщението. Всичко извършено до появата на Спасителя е дяволско. Те решително отхвърлят целия Стар завет, не искат да чуят нито псалмите на Давида, нито книгите на пророците, нито пък Мойсеевия закон. Излизайки от едно рационалистично тълкуване на Евангелието и Апостола, те довеждат своите изисквания до ригоризми, до строга аскетична нравственост. Идеалът им е един опростотворен живот, основан на вътрешния морал, на справедливостта и разума — един усъвършенствуван живот, който осъществява апостолското християнство. И тъкмо с този свой ригоризъм, религиозната си нравственост, със своя стремеж към чиста и разумна вяра, те са правили твърде

силно впечатление на тълпите. Техният личен живот се свежда към простота, отказване от материални блага, трезвеност, строго въздържание. Избягват излишествата, не употребяват месо и вино, предпочитат растителна храна. Спестовни, скромни, те не проявяват никаква алчност — задоволяват се само с най-необходимото. Обличат се съвсем скромно, държат се смирено. Не говорят нищо излишно — само колкото е потребно. Не се смеят високо. Работят колкото е необходимо, за да преживеят; според тяхното схващане, трудът е земна грижа. Жертвуват за милосърдни дела, благотворителни са — но ненавиждат просяците, които биха могли да работят. Смятат се задължени да защищават докрай истината, да я отстояват на всяка цена. В своята среда те различават степени на строгост: не всички са били еднакво близки до идеала. Едни са били съвършени, а други — обикновени богомили.

С това не се изчерпва тяхното нравствено учение. Богомилите са против брака, създател на всяко зло в света. Сатанаил, или Мамон, е заповядал на хората да се женят и да водят плътски живот. Бракът е грях — но неизбежен, необходимо зло. Само съвършените богомили са успявали да победят това зло. Щом бракът е зло, естествено, разводът е полезен — в него богомилите не виждат нищо осъдително. Не вярват в иконите — наричат ги идоли. Не почитат кръста: според тях кръстът е измислен от злата сила за мъка и тряба да се унищожи. Отричат чудодейната сила на светите мощи, не отдават значение на обредите. Постят — и по това се отличават от павликяните, които отхвърлят поста. Правят публични изповеди, без да изброяват греховете си. Не тачат празниците. Отричат християнската църква: църквата е съградена от зли духове; в нея простото, евангелското християнство е загубило истинския си смисъл и своя чист характер. Богоми-

лите се молят на всяко място — целият свят е храм божи; обикновено се събират в домовете си, молят се на няколко пъти денем и нощем, четат Отче наш, в свободното си време прочитат и тълкуват Евангелието и Апостола. Свои църкви не са строили, литургия не признават. Там, дето са били по-многобройни, организирали са се в религиозни общини. Всяка една община се управлявала от 12 апостола (проповедници) и един стройник, нагледник, поставен над тях. За цялата област се е избирал един главатар (епископ), наречен **дѣдыць**. Това е всичката им иерархия, избирана само из средата на съвършените богомили. Към православното духовенство са се отнасяли с презрение, изобличавали са неговия покварен живот, проповядвали са, че то не живее по Евангелието, че свещениците са „слепи фарисеи", безнравствени, алчни за богатства. Козма, като отбелязва това отношение на богомилите към духовенството, проклина ги, че не тачат църковните чинове, дадени от Бога и апостолите.

Може-би богомилството е въздействувало най-силно върху онеправдания и угнетен народ със своите социални идеи. Това учение крие в себе си не само нравствено-религиозни елементи — покрай въпросите на етиката и религията, то поставя и разрешава въпроси, които се отнасят до реформи от обществен и социален характер. Стремежът към реформи засяга по-нататък политическите и социални отношения в живота. Излизайки от евангелския морал, богомилите критикуват остро обществения строй, намират, че той изцяло противоречи на тоя морал — и поради това тряба да се премахне, да се замени с друг. Ето защо те не се задоволяват само с критика — проявяват в значителна степен борчески революционен дух, проповядват бунт, непокорство, разрушение на съвременния строй. Козма е убе-

ден, че със своя дух на нихилизъм и бунтарство те носят разтление на нравите, подкопават основите на държава и общество. В проповедите си тоя заклет враг на богомилството казва: „Учат своите последователи да се не покоряват на властниците, хулят богатите, мразят царя, нападат старейшините, корят боляpите, считат за неугодни Богу тия, които слугуват на царя, не само това, подбуждат робите да не работят на господарите".

Богомилите не признават никаква земна власт, нито светска, нито духовна. Понеже целта е да се освободи човек от зависимостта на злото, те отричат всичко, което според тях се противопоставя на това освобождение: излизат срещу богатството, което създава пакостна съсловност и неравенство; срещу църквата, която служи на държавата и при това държи света в заблуждение и го отдалечава от истината на Евангелието; срещу държавата, която почива върху престъпления, създава закони, за да санкционира неправдите, служи си със своята груба власт, за да запази неравенството в човешкото общество. Държавата тряба да се разруши, да се унищожи, понеже защищава само имотните, позволява им да вършат насилия над бедните, да ограбват последните им средства и да ги държат в подчинение; от нейната закрила се ползуват само господарите, високите сановници; държавата е институт на богатите, на високопоставените, облагодетелствуваните — всичко в нея е устроено само за тяхно благо и за вреда на безимотните. Тя води войни — богомилите са против войната; тя създава ненавист между народите — богомилите ратуват за едно общо международно братство; тя допуща смъртно наказание — за богомилите всяко убийство е престъпление. Държавата, със своите беззакония, неправди, престъпления, е създание на дявола, на

Сатанаила — в нея са въплотени всичките му тъмни, чудовищни качества.

Идеалът на богомилите е едно християнско общество, което се вдъхновява от човещината, милосърдието, истината и справедливостта. Всички негови членове ще бъдат равноправни, свързани помежду си в една религия, едно убеждение, един морал, една обща собственост; и тряба да признаем, че в това отношение — като стремеж към една обща собственост, богомилството напомня съвременния комунизъм.

Разбира се, тия религиозни и социални идеали мъчно се примиряват с патриотическите и национални етични стремежи. И не е никак чудно, че когато дохождат турците на Балканския полуостров, богомилите ги посрещат като спасители: в своето собствено отечество те са страдали само, най-жестоко са били преследвани от една православна власт.

Това, що издига особено високо богомилството в нашите очи, не е неговата религиозна мисъл, взета отделно, сама по себе; привлекателното, ценното в него е в съчетанието на социалното с религиозното, на реалното с отвлеченото, на човешкото с божественото. Богомилството не увлича масите с обещания за материални блага; напротив — то ги учи да презират тия блага, да се вдъхновяват за борба не от своите материални, плътски потребности, да подчинят плътското на духовното — да се борят в името на правдата, истината и простотата на живота. С тия свои страни, трябва да признаем, богомилството стои високо над популярните социални учения на новото време, които въздействуват на тълпите, като се обръщат към нисшите инстинкти, към ненавистта и ожесточението — и пренебрегват по-високите стремежи на човешкия дух. Както подчъртахме вече, идеалът, за чието осъществяване на

земята се борят богомилите, е колкото социален, толкова и религиозен. Невъзможно е да се отдели в тяхното учение едното от другото. Религиозният елемент тук неразлъчно е свързан със социалния — собствено той е основа на социалния. Религиозната идея иде да освети идеята за онези коренни реформи в държавата и църквата, в политическите и обществени отношения. Ето кое е ценно и поучително: тая религиозна духовност, която се обръща не към загрубелите човешки страсти, не към слабостите на човешката плът, а към силата на духа, към неговата безграничност и неговото надмощие.

За основателите на богомилската ерес нямаме положителни сведения. В някои стари паметници като водител на богомилите се сочи поп Богомил. От неговото име произлиза и названието на сектата. Тоя загадъчен поп споменува в проповедите си и Козма. За него народната легенда разказва — както и за Симеоновия син Боян — че общувал с вили и самодиви, ходил по техни сборища, за да усвои вълшебствата им. Като ревностен разпространител на богомилството във Византия се сочи българинът Василий. В началото на XII век, след полувековна проповеднишка дейност, той е бил изгорен в Цариград като ересиарх. Подробно се разказва за него в историята на византийския император Алексий Комнин, написана от дъщеря му Ана.

Козма свидетелствува, че богомилите държали на особена почит книгата и са били горди със своята книжовна мъдрост. За водителите на богомилите нашият проповедник казва, че измислили *басни*. В множество индекси на запретени от църквата книги поп Богомил е отбелязан като автор на еретически съчинения. За български произведения от богомилски произход се споменува на няколко места в паметниците на руската и сръбска литература — там те са наречени *български басни, бабунски речи*

(от македонската планина Бабуна, в чиито околности особено силно е разпространено богомилството). За такива басни български говори и княз Курбски, противникът на Ивана Грозни.

Един важен източник от който черпим сведения за богомилското учение, е тайната латинска Книга на свети Иоана, която датира от X в. — То са Въпросите на Иоана Богослов към Господа, отбелязан в един индекс на истински и лъжливи книги. Този апостол е бил високо почитан от богомилите и по всичко изглежда, че поменатата книга се е ползувала с авторитет и популярност между последователите на богомилството[1]. От България тя прониква във Франция, в средата на френските албигойци, дето е била занесена от техния епископ Назария, както е отбелязано това изрично в самия латински текст.

Иоан задава въпроси на Исуса — за състоянието на злите духове преди падането им, за създаването на света и човека, за второто пришествие и пр. Прокарани са тук, изобщо взето, богомилски схващания. Цялото това съчинение е твърде важно за историята както на нашето богомилство, тъй и на албигойската ерес, която се развива върху основите на богомилското учение. Богомилите са оказали значително влияние върху нашата литература. Най-силно се чувствува то в апокрифите, а също и в народното творчество, в народните песни, приказки и легенди.

Богомилството се разпространява във всички области на българското племе — най-много в Маке-

---

[1] За нейното съдържание съдим от латинската й преработка: българска редакция, за жалост, досега не е намерена. Познати са само някои апокрифи у нас, които съответствуват на отделни части в нея.

дония и изобщо в южните български краища. Понеже неговите последователи не са признавали държавния и обществен строй, били са жестоко преследвани — и масово и поотделно — както от държавата, тъй и от църквата. Както свидетелствуват самите техни противници, едни от богомилите са били наказвани със смърт, други заточени, трети прогонени вън от България. Но въпреки преследванията, а може-би отчасти и поради тях, богомилството се разпространява все по-широко, добива необикновена притегателна сила за масите. Най-много привърженици добива тази ерес, когато България пада под Византия, и Българската църква загубва своята независимост. Едва след падането на България под турците, през време на вековното робство, богомилството заглъхва постепенно, понеже се променят изобщо условията на живота, променят се съществено социалните отношения в България, премахват се онези съсловни противоречия, които са го подхранвали — и то се изражда в други религиозни течения, по-слаби и по-краткотрайни. Остатъците на българските богомили през XVII век са били превърнати в католици от католишки мисионери.

Струва ми се, че са достатъчнни ясни причините за широкото разпространение на богомилството. То успява да привлече масите и да им въздействува в продължение на няколко века. Преди всичко, като учение, което стои в непосредна връзка с дадена действителност, достъпно за схващанията на простия народ, конкретно в идеите си и в религиозните си образи, то се обръща към нещастните и измъчените, обещава им утеха и освобождение — посочва им недъзите на съвременността, внушава им един твърде висок нравствено-религиозен идеал, който тряба да се осъществи не само в обществената действителност, не само във външните отношения, но и в човешката душа — поставя им като цел както обще-

ственото, тъй и личното прераждане. Богомилството не утешава угнетените със задгробен рай: за него е несъмнено, че животът може да се реформира коренно и по тоя начин да се осъществи възможният, земният рай, в който не ще има бедност, насилия и неправди.

Богомилството е намирало благоприятни условия за развитие и в самата българска психика. Духът на критика, на крайно отрицание, на нахилизъм и бунтарство, духът на недоволство и рушение не е чуж на тая психика.

Но, разбира се, главната причина за разпространението на богомилството се крие във външните условия, преди всичко, във феодалния строй на някогашната българска държава.

И държавата и църквата, които не са имали съзнание за истинските си задължения, със своята поквара, с беззаконията си, са усилвали недоволна масите и по тоя начин, без да щат, са ги подготвяли за въздействието на богомилската проповед. Ето защо съвсем би било погрешно да мислим, че богомилството е една от причините за упадъка на българската държава. То иде като последица от вътрешно разложение в тая държава, на разпадане, което има по-дълбоки причини, — причини преди всичко от социален и политически характер. Че това е така, би могло да го потвърди и наблюдението над съвременната действителност. Ако днес скептицизмът завладява все повече духовете, и отрицанието побеждава вярата, ако съвременните поколения след толкова горчиви изпитания и разочарования не вярват в справедливост, не се възпламеняват от по-високи идеали и гледат равнодушно, как се рушат пред тях всички морални устои, то се дължи главно на дълбоките материални и морални противоречия на нашето време, на онова зло, което с векове се е създавало

и крепило в средата на народите и обществата. Същинският трагизъм не е в общественото разложение — трагизмът е в упадъка на религизното чувство, като чувство от по-висока духовна категория, като основна потребност, порив към безграничен идеализъм. Богомилството, което се обръща към това чувство, е допринесло в същност твърде много за духовното възраждане на българския народ, за неговото морално възпитание.

Че богомилството наистина е съдържало в себе си елемент на възраждане, на духовно освобождение, ясно се вижда от въздействието, що оказва върху други, по-културни народи. Безспорен факт е, че то се разширява не само в България, но и в други земи — преминава на запад, за да се оплоди там с нови елементи: в Босна, северна Италия, южна Франция, простира се до Пиренеите, до долното течение на Рейн, намира много привърженици дори в Англия. В тия страни то претърпява, разбира се, известни промени, в зависимост от местните обществени и културни условия и от националните особености на тия, които го възприемат — оформява се в отделни секти на патарени, катари и албигойци. Във Франция неговите следи долавяме и днес в стари означения като bulgarorum hairesis, bulgari, bugri (от тук произлиза и презрителното френско означение bougre, което на старофренски значи българин). С реформаторските си и рационалистични тенденции, оформени още през X век, с евангелската основа на своя морал, нашето богомилство се развива по-нататък, в други страни, като цялостно и по-системно учение, разпространява се под други имена. Тая ценна и жизнена основа — отличителна за религиозни и реформаторски движения като хуситството и лютеранството, тоя плодоносен, творчески елемент ние долавяме няколко века по-рано — в българското богомилство. И тук именно е грамадната и неоценена

още историческа важност на това религиозно движение. Дълго време преди Хуса и западно-европейските реформатори възниква едно славянско движение, преминава в Западна Европа, като подготвя почва за онези велики преобразования, които дават съвсем друг, нов облик на европейската мисъл и култура.

Пресвитер Козма

Един от големите противници на богомилството е проповедникът Козма, живял през X век († 969.). За живота му почти нищо не знаем. За неговата личност можем да съдим от неговото Слово против новопоявилата се богомилска ерес. Това слово, което наверно е част от някое по-обширно съчинение против българските еретици, може да се раздели на две части: в първата Козма се занимава с богомилите, а във втората — със съвременното духовенство.

Съчинението на Козма има за нас твърде голямо значение — литературно и културно-историческо. То заема видно място от нашата стара проповеднишка литература — както със своята оригиналност, тъй и с проявените в него лични качества на автора. Прави впечатление не само със съдържанието си, но и с естествената си и жива форма. Козма не следва сляпо византийски образци — старае се да бъде понятен, избягва тежката и условна риторика, която само затруднява читателите и слушателите. Схоластиката е на заден план. Целта на автора не е да се занимава с отвлечена теология и догматика: той излиза от условията на българската действителност, насочва стрелите си срещу злините в нея. А според него тия злини се крият в ересите — главно в богомилската ерес — и в покварата на духовенството.

Словото на Козма има значение и като картина на тогавашния живот. От него ние днес можем да

съдим за религиозните движения в България през X век, за състоянието, в което се е намирало обществото и духовенството, а също така за някои съществени страни на народния бит и за отношението на църквата към тоя бит. Но най-ценна е тая проповед с това, че ни дава възможност да вникнем в основите на богомилството. Като изобличава богомилите, Козма доста подробно разкрива тяхното учение и техните вярвания. И още в едно отношение е ценно за нас това слово: както в сказанието на Храбра, така и тук се чувствува доста силно личността на автора — в словото на Козма по-силно отколкото в сказанието на Храбра. В своята сурова критика на българските недъзи, Козма проявява основните качества на своя темперамент — своето негодуване, своя гняв, своята ненавист към еретиците — и на много места движението на чувството определя особеностите на стила. На места Козма се издига до истинско вдъхновение, до гневния патос на безпощадното изобличение — и в неговия лиричен стил прозвучават библейски тонове.

В своята книжовна и проповеднишка дейност Козма излиза от съзнанието, че на народа трябва да се говори просто и понятно. В крайната си скромност, той е готов да признае всичките си недостатъци, да си припише и такива, които не притежава, да се самоунищожи дори — но не иска да затаи едно несъмнено и положително свое качество: простотата на своята реч, оная вдъхновена простота, която иде от Бога:

„Знайте, знайте, братя и отци, които ме познавате, че съм прост и неучен. Но ако би говорил философ или някой изкусен човек, ще кажат ядосано: Това учение не е от Бога, а от ума на някой учен... Моля ви в Господа за още едно, свети отци, пастири и всеки, който чете тия книги! Никой да не зазира моето невежество и безумие, защото духът

диша дето пожелае, но повече прославяйте и хвалете предивния Бог, който вложи в мен човешко слово"...

Казахме, обект на неговия гняв и на неговата сатира са богомилите. Проповедникът е искрено и дълбоко възмутен от тях: те заблуждават и погубват простите, отклоняват ги от правата вяра и моралния живот. Той е убеден, че те са изкусни лицемери, че само външно се показват строги и морални — за да увлекат по-лесно наивните българи. Заклеймява ги като безнравствени еретици и разрушители на българската църква.

Ето в какъв тон и стил са изобличени богомилите:

„В българската земя през годините на православния цар Петра се появи един поп на име Богомил, а в същност Богу-не мил, който за пръв път почна да проповядва ерес в българската земя... Когато почвам да изобличавам ученията и делата на богомилите, струва ми се, че въздухът дори се оскверява от техните дела и проповеди. Но заради христолюбивия народ, ще разкрия лукавото им учение, за да не падне някой в тяхната мрежа, но като ги узнае, да отбягва учението, защото всяко дърво, казва Господ, се познава от плода си. Еретиците на глед са като овци: кротки, смирени, мълчаливи, бледни са, за да покажат лицемерния си пост. Празни думи не говорят, високо се не смеят, не проявяват любопитство, пазят се от нескромни погледи и наглед правят всичко тъй, че не можеш ги разпозна от праславните християни. Но по душа, както казва Господ, те са вълци и грабители. И хората, които виждат тяхното голямо смирение, и мислейки ги за православни и способни да ги напътят към спасение, приближават се при тях и ги запитват, как да спасят душата си. А те, подобно на вълк, който иска най-първо да грабне агнето, преструват се, че въздишат и със смирение отговарят. И дето видят прост и не-

учен човек, там пръскат плевелите на своето учение, хулейки преданията и наредбите на светите църкви...

Коя дума от писанието те не изопачиха? Какво не похулиха в тоя свят, нареден от Бога? И не само земното хулят, но и висините (небесното), като казват: „Всичко съществуващо е от дявола: небето, слънцето, звездите, въздуха, земята, човека, църквата, кръста — и всичко божие на дявола отдават. Накъсо, всичко движещо се на земята, одушевено и неодушевено, смятат дяволско творение... Похулиха всичко нашо, сами себе си признават за небесни жители, а женените и тия, които живеят в света, наричат Мамонови слуги... Децата, които Господ нарече чисти, те смятат за недостойни да ги доближат до себе си, но гнусейки се от тях, отвръщават се, винаги им дават нови имена... Еретиците не признават, че Христос е правил чудеса... Всичко изопачиха за своя погуба"...

Против тях Козма прави люти проклятия — против тяхната проповед, че дяволът е създал човека и всички божии твари.

„Който не смята, че всички видими и невидими твари са създадени от Бога, да бъде проклет! — Който не се моли с надежда на св. Богородица Мария, проклет! — Който се не покланя с надежда на честния Господен кръст, да бъде проклет! — Който не целува със страх и любов иконите на Господа, Богородица и всички светци, да бъде проклет!"

За покварата сред българското общество, за разпространението на ересите Козма счита виновни българските духовници — монасите и свещениците. С еднаква безпощадност той бичува и висшето и нисшето духовенство. Епископите и свещениците не живеят по писанието — отдават се на порочен живот, на светски съблазни, ламтят за богатства, обличат се пищно, китят се, ограбват и обиждат беззащитните, съдят криво... А би трябало да подража-

ват на светите отци и български просветители като Иоан Екзарх.

„Епископът и свещеникът, говори Господ, тряба да учат и наставят поверените им хора, като предварително сами се отдалечават от всяко зло, както иска ап. Павел, а още повече Христос... От де се явяват тия вълци — зли кучета — еретическите учения? Не от пастирската леност и невежество ли? От де идат разбойниците и крадците, сиреч греховете и неправдите? Не от това ли, че епископите не поучават? Как ще се изпълнява словото божие от хора невежи и непознаващи закона, и които стават учители често пъти по възнаграждение (което дават) — което е второ идоложертвие?.. Подражавайте на светите отци и епископи, които преди вас са били във вашите санове — на Григория, на Василия и Иоана... А кой ще разкаже тяхната печал, която са преживели за хората?.. Подражавайте на новия пресвитер Иоана, когото мнозина от вас познават и който беше пастир и екзарх в българската земя".

Козма осъжда духовенството, че се ограничава повече с външна обредност, с непотребен формализъм — не се вдъхновява нито от религиозни, нито от национални идеали. А за Козма е важна религията на чувството и убеждението, важен е онзи морал, който е всаден в душата и определя постъпките ни.

„Ако епископ или поп приведе като тръстика шията си от пост, според Писанието, но не учи поверените му люде с любов и страх божий, — нищо не е... Каква полза, че се наричаш християнин, а не вършиш делата, които заповядва Христос?

И в манастир да отидеш и в пустиня да избягаш с тия похоти човече, ти безумно и напразно ще се скиташ, ако не ги отмахнеш от себе си. Мнозина погинаха в пустинята и горите, защото мислеха за

светски неща, но и мнозина, които и с жени живееха в градове, се спасиха... Нас не ще спасят черните ризи, нито пък белите ще ни погубят, когато вършим, което е угодно Богу".

Само възмущение и скръб изпитва Козма, като си помисли за това духовенство и за неговото нехайство към българската книга. Той скърби, че тия, които притежават тая книга, държат я заключена, правят я недостъпна за народа. Ако духовниците не пишат книги, трябвало би поне да ги четат и тълкуват на простия народ, да проумеят това, що са написали предходниците им. А българската книга би допринесла твърде много за просветата и възпитанието на българина. Но никой я не тачи.

„Ти, богати, който имаш напълно всички книги на Стария и Новият Завет и други книги, пълни с поучителни слова и разни други речи и сам всичко знаеш, — едно още не си разбрал: че тряба да положиш душата си за своите братя. Тия книги бидоха написани, за да се спасят и те чрез тях, а не да ги яде плесента и да стават храна на червеите... Не крий божествените словеса от ония, които искат да ги четат и да ги преписват, но доволен бъди, че ще се спаси чрез тях твоят брат. Те не са написани, за да ги крием в сърцето или хижата си".

Не са забравени в това изобличение и монасите. Под предлог, че отиват да служат Богу, те напущат дом и семейство, отдалечават се в манастирите и се отдават там на леност, на празен и порочен живот. А биха могли да останат и работят сред своите, биха могли да се просветят, за да помогнат на тия, които имат нужда от поука и просвета.

Козма е възмутен от богомилската ерес, намира че тя е крайно пакостна за българското общество и българската църква — ала той не се опитва да вникне по-дълбоко в причините на злото. Неговата критика засяга проявите, резултатите,а но не и първо-

причината, същността. Козма се задоволява с изобличение на богомилите и духовенството — не отива по-нататък, не вижда и не разкрива големите недъзи на властта, упадъка на държавата, не забелязва, че богомилството се изразява като недоволство от покварата и разстройството на тая държава, от неправдите в обществения живот. Дори и когато си поставя въпрос за причините на злото, той стига до твърде наивни заключения:

„И от де се раждат всички тия неща? Не е ли ясно, че идат от нечетенето на книги и от леността на духовете?"

В някои отношения Козма напомня полския проповедник Скарга — със своя темперамент, със своята гражданска скръб, със сатиричните си обръщения, с възмущението си от обществените недъзи.

Козма усърдно учи своите покорни слушатели на безгранична покорност. За да обори бунтовническата проповед на богомилите, той цитира думите на апостол Павла:

„Всеки човек да се покорява на властите, що са над него: защото няма власт, която да не е от Бога. И колкото власти има на света, всички са от Бога отредени. Тъй щото, който се противи на властта, противи се на Божията наредба."

И докато богомилите са утешавали измъчените и отрудените с обещания за преустройството на съвременното общество, за премахването на злото, Козма ги съветва търпеливо, със смирение да понасят бедствието си: ако през деня от много труд не могат не само да отдъхнат, но и да се молят Богу, да Го призовават с молитвите си нощем.

„Ако ли денем службата ти на земните господари, както казваш, или нищетата, или човешка разпоредба, или нещо друго те възспира от божията молитва, то не обвинявай тях, но още по-добре из-

пълнявай което ти е поръчано, като чакаш да получиш от Бога награда за това според своя труд".

Козма ги учи да се боят от Бога и да почитат царя: „Царете и болярите от Бога са поставени". И за да докаже това, цитира апостолските деяния, Евангелието — и с мъдрости от този род иска да ги утеши:

„Слуги, със страх покорявайте се във всичко на господарите — не само на добрите и кротките, но и на злите... Ако търпите наказание, когато сте направили добро, това е благодат на Бога"... Слугите да се покоряват на своите господари, да им угаждат във всичко, да не възразяват на властниците, да бъдат послушни и покорни и да проявяват всяка кротост към всички човеци".

В своя консерватизъм той отива до там, че възстава против всяка реформа: Козма не вижда никаква необходимост от реформи: традицията е осветена и тряба да се пази на всяка цена — и занапред да бъде така, както е било някога и както е сега. Установеният ред е най-добрият:

„Вървете по средния, царския път, сиреч по божията повеля... Не измисляйте нищо към написаното в книгите, а както учат светите апостоли, така живейте".

Има ли нужда да изтъкваме, че в дадения случай, със своята реформаторска мисъл, богомилите се издигат несравнено високо над ретроградното схващане на Козма?

Нашият проповедник се оказва недостатъчно прозорлив и в отношенията си към народния бит. Между него и духовния живот на народа зее цяла пропаст. Козма е против народната словесност, против творенията на народната българска фантазия. В народното творчество той вижда само грях и съблазън — за песните, забавите на простата среда няма място в оная строго религиозна литература —

към тях тя се отнася сурово и неприязнено. Вярванията на народа, неговите стари обичаи, неговите игри и веселби — всичко това за Козма е б я с о в с к о, с а т а н и н с к о...

„Мнозина тичат повече на игри, нежели в църква. Баснте и приказките (**кощ8ни блѧда**) обичат повече от книгите. „Ще дойде време, рече апостолът, когато ще почнат да не слушат здравото учение, но по своите прищевки ще си избират учители и от истината ще отвърнат слух — към баснте и приказките ще се обърнат". И наистина, недостойно е да се наричат християни тия що вършат това. Какви са те християни, които с гусли и танци и с бесовски песни вино пият, вярват в срещи (**срѣщами вѣр8тъ**), сънища и във всяко учение сатанинско"...

На много места в проповедите си Козма отива до крайности: увлича се в пристрастие, в неовладяна ненавист към богомилите — престава да бъде убедителен. Богомилите обвинявали духовенството, че е покварено. Козма отговаря, че дори и когато е покварено, стои по-високо от тях. Защо? Защото не било еретично... В много случаи обвиненията са общи, голословни или пък прекалени и невероятни — произтичащи повече от разгорещено чувство, отколкото от спокойно наблюдение. Според Козма, няма порок, който да не е присъщ на богомилите, няма грях, който да не са извършили. При това, той ги обвинява че са хитри и лицемерни — преструват се на смирени и кротки — а в душата си са вълци и хищници...

Проповедта на Козма не унщожава богомилското учение. По-нататък то още повече се разраства. Но в каквото отношение и да стои към богомилството, тая проповед е важна за нас — като проява на българско съзнание в първите векове на нашето литера-

турно развитие, като документ, в който е отбелязан идейният и религиозен живот на оная епоха. Ценна е като литературно произведение — със своя непосреден и естествен стил, със своята литературна форма. Дълго време тя се е ползувала с популярност у нас — била е много пъти преписвана — дори в сборниците на новата българска литература — и е влияла върху нашите проповедници. Намерила е преписвачи и читатели не само у нас, но и вън от българските предели. Не само това: като проповед, проникната изцяло от определените индивидуални качества на своя автор, оживена от неговия темперамент, вдъхновена от сатиричните изблици на неговия гняв, от патоса на неговото възмущение и неговата скръб — тя е единствена в старата българска литература.

Апокрифи

Представителите на църквата не дават на народа оная литература, която допада на неговите вкусове и влечения. Народът живее със своите вярвания, със своите бесовски песни, дири забава в своите игри и басни, пази свято старите си традиции и езически понятия, които будят недоволството на църквата. Постепенно неговите потребности се налагат, и литературата, която съществува и се развива дотолкова, доколкото е във връзка с живота, незабелязано почва да отразява понятията и стремежите на простия народ. Възниква у нас, както и в други страни, особен род популярна литература, наречена апокрифна. На българска почва тя примесва в себе си християнски, богомилски и езически елементи — и поради това особено е ценна за проучването на народния религиозен живот в миналото.

Апокрифите са познати, както в славянските, тъй и в западноевропейските литератури. Това са тъй наречените отхвърлени, непризнати от църквата книги. Собствено апокрифи са се наричали отначало онези книги, чийто смисъл е оставал скрит, утаен от мнозинството, достъпен за малцина посветени. Покъсно, когато се установява текстът на Свещеното писание, тия книги са били отделени от каноничната християнска литература, призната и осветена от Църквата. Понеже са се отклонявали в един или друг смисъл от тая литература, църквата започва да ги преследва: тя ги намира за вредни и опасни, посочва ги като книги, които сеят суеверия, заблуждения,

ереси и ги обявява за отречени, лъжливи неканонични. За да предпази от тях наивните и прости читатели, тя ги подлага на критика и изработва списъци на истинските и лъжливи книги. В западната литература ние срещаме многобройни списъци от тоя род — има ги и в старата наша литература.

Апокрифната литература е създадена от любознателност, която не се задоволява с описанията и обясненията на библията и се стреми да проникне по-нататък, да открие повече подробности в онези епизоди и събития, за които разказва старият и новият завет, да си уясни таинственото, да разреши неразрешимото. Живите библейски картини увличат въображението, завладяват го — и неусетно то самò започва да твори по-нататък, да досъздава и допълня онова, което е само загатнато или пък дадено съвсем накратко. По такъв начин възникват множество сказания, пълни с интересни и любопитни подробности за библейски лица и събития.

Разбира се, при това примитивно творчество изчезват границите между християнските и езическите понятия; нищо не е в състояние да спре възбудената фантазия. Често един израз от Свещенното писание е достатъчен да пробуди и раздвижи тая творческа фантазия и да разгърне пред нея една необхватна картина. Евангелската фраза „плач и скърцане със зъби“ дава повод за широки религиозно-мистични изображения, които представят с най-страшни подробности задгробните мъки на грешните. Библейският разказ за първите човеци и тяхното прогонване от рая не е достатъчно подробен за любопитния читател. В апокрифите той е продължен: Адам е принуден с тежък труд, с пот да изкарва хляба си. Бог му праща своя архангел, да го научи как да се труди и как да си устрои стопанството. Архангелът научава Адама да опитоми воловете и да ги впряга да орат. И когато той спира

над браздите, изморен от оран и пот се лее от челото му, явява се пред него дяволът и му запрещава да оре, защото земята не е нито на Адама, нито на Бога, а е на дявола! Само небето и раят са на Бога. На Адама ще бъде позволено да разработва земята, само ако се съгласи да се продаде на Божия враг — да продаде не само себе си, но и своите чеда. Адам се замисля. Отначало той отказва; след това се съгласява, защото — както обяснява апокрифът — знаеше, че Бог ще слезе на земята, ще вземе човешки образ и ще победи дявола. В посланието си към коринтяните апостол Павел споменава, как бил възнесен на небето — и веднага прибавя, че това, което изпитал и видял, не може да се разкаже. Ала в апокрифа то е разказано: фантазията го вижда и създава известния апокриф Видение на апостола Павла.

Към апокрифите спадат не само разкази, свързани със стария и новия завет, но и множество легенди за светци и мъченици на християнството, множество гатални, врачовни, баялни сбирки, суеверни молитви и мними черковни правила. Тук можем да отнесем и онези популярни въпроси и отговори от апокрифен и легендарен характер, които са познати под заглавие Беседа на тримата светители. Васили Велики, Григори Богослов и Иоан Златоуст разговарят за създаването на света за първите човеци, за пророците, за Христа и апостолите и за множество увлечени неща, що занимават човешкия ум. В българската преработка на това произведение са отразени богомилски вярвания и схващания. Отговорите се дават обикновено не в отвлечени разсъждения, а в живи образи — от тези образи някои са фантастични, а други реалистични. Тая беседа е позната и на запад, в латинска обработка, озаглавена Elicidarium.

Разговори от тоя род срещаме и в сборниците

на по-старата българска литература. И не винаги те се приписват на поменатите черковни отци; дават се обикновено като въпроси и отговори, без да се свързват с имената на определени лица. В различните преписи тия въпроси и отговори се менят, допълнят или съкращават — според вкуса и разбирането на преписвачите. От старата литература те минават в по-новата — били са твърде популярни — срещаме ги дори в сборници от XIX в.

Ето от какъв род са тия диалогични апокрифи:

Въпрос: От колко части създаде Бог Адама?

Отговор: От седем части: от земята — тялото, от морето — кръвта, от слънцето и росата — очите, от камък — костите, от облак — мислите, от огън — топлината, от вятър — диханието; духът сам Господ му е вдъхнал.

Само един голям поет би могъл да създаде тия поетични символи: очите са създадени от слънце и роса — от там иде техният блясък, тяхната светлина — от там са и техните сълзи. От облаци е създадена човешката мисъл: като тях мътна понякога, гнетителна, неподвижна — а друг път като тях лека, ефирна, отлитаща и винаги устремена към небесата, близка до Бога.

Въпрос: От що създаде Бог слънцето?

Отговор: Бог създаде небето и земята и, като помисли, че ще създаде човека и че ще бъде разпънат и на смърт предаден — когато за смъртта помисли Бог, окото Божие порони сълза, — и тая сълза Господ нарече слънце.

Слънцето е една сълза, проляна от Бога при мисълта за бъдните страдания на несъздадения още човек.

Въпрос: Как създаде Бог дявола?

Отговор: Когато създаде Бог небето и земята, видя сянката си във водата и рече; брате, из-

лез и бъди с мен! Излезе човекът и Бог му даде име Сатанаил.

Дяволът — това е сянката на божественото... Един неизчерпаем дълбок символ. — Ни една от онези велики поеми, които са посветени на неспокойния, разбунтуван и самотен дух, не се издига в своя смисъл до това кратко, гениално определение и обобщение. То би могло да служи като мото на поемите на Байрона, Гете, Алфред де Вини и Лермонтова.

Въпрос: Как захожда слънцето?

Отговор: Когато залезе слънцето, вземат го ангелите и го възнасят на престола Божий, слагат го на крилото Господне и пеят хирувимска песен.

Въпрос: Как излизат силни ветрове?

Отговор: Когато Каин плаче, тогава излизат силни ветрове.

Въпрос: От що зачена огънят?

Отговор: От зеницата Господня.

Въпрос: Защо не създаде Господ жената от земя, както човека, а от ребро?

Отговор: Тъй ги създаде за да копнеят един за друг.

Въпрос: Кой измисли гръцките книги?

Отговор: Меркурий.

Въпрос: А кой измисли българските?

Отговор: Кирил философ.

Както в богомилското учение, така и в апокрифите, са проявени по-дълбоките духовни интереси на народа, неговите домогвания да създаде своя метафизика и есхатология, да си уясни последните неща: смъртта и безсмъртието, същността на човешката душа, началото и края на света, страшния съд, задгробния живот... В един наш апокриф, като се разглежда въпросът за възкресението, прокарва се възгледът, че в същност възкръсва не плътта, а само душата. Засягат се в апокрифите и

въпроси из областта на астрономията и естествознанието.

Към кръга на апокрифните четива, които са задоволявали наивната любознателност, спада и знаменитият в средните векове Физиолог. Тук срещаме кратки описания на различни действителни и измислени животни, птици, минерали и растения. Едно от тези съчинения е озаглавено у нас **Слово о звѣрѣхъ ходящихъ и летящихъ.** Произходът на Физиолога, в чиито описания се преплитат християнски, старогръцки и ориенталски влияния, тряба да се дири в Индия и Египет. Както множество други заемки от източните народи, така и това произведение минава у южните славяни и русите чрез византийската литература. Най-напред бива преведено на български.

Всички сведения, що съдържа Физиологът, носят отпечатъка на средневековна народна митология и християнска символика. Обикновено особеностите на описаните животни и растения се тълкуват от религиозно-символистично становище — схващат се като качества на праведника, дявола, църквата и пр. Тъй че пряката цел тук не е да се дадат строго научни познания, а да се изтъкне известна религиозна поука. За лъва е казано, че като видял ловците, с опашката си заличил своите следи; и веднага се влага в това алегоричен смисъл: тъй и Спасителят е скрил своя божествен произход — с ангелите е станал ангел, със смъртните — човек. Тряба да го почувствуваме, за да го намерим. Когато лъвът спи, очите му са отворени — тъй и Исус е загинал с плътта си, но божественото в него винаги бодърствува. Орелът ослепява на старост и се лекува, като се потапя три пъти в чиста вода; но и това има алегоричен смисъл: трябва да се чистим от греховете си. Разказва се тук и за птицата пе-

ликан, която се саможертвува за феникса, който се самоизгаря и отново се ражда от пепелта; за фантастичното животно еднорог, което Böcklin рисува в своята картина Das Schweigen im Walde. Ето как е описан лебедът в един български сборник:

„Лебедът е морска птица с дълги нозе и бели криле. Той предвижда смъртта си — и когато наближи да умре, три дни и три нощи наред преди смъртта си пее сладко и, пеейки тъй, умира.

И по тоя начин той се надсмива над човека, който се бои от смъртта — лебедът се радва, предчувствувайки своята смърт, и умира с радост и песен".

Изобщо, апокрифната литература е богата с велики поетични символи, които ясно личат и в нейните български преработки. Дървото в рая, за което разказва легендата за грехопадането, след дълги векове, по някаква странна съдба, послужва за кръст на Исусовото разпятие. На тоя кръст, направен от дървото на греха, умира Спасителят, за да изкупи първия грях и греховете на цялото човечество. На места долавяме тук елементи от старата индийска религия, от нейните аскетични проповеди. Поезията и философията на апокрифите е проникната от мистични съзерцания, както например в Еноховата книга, дето мистичната мисъл се домогва към тайните на задгробния живот. На места долавяме мрачни песимистични настроения — особено в онези апокрифи, които обясняват съдбата и края на мироздането: светът е покварен, върви от зло към зло — и неизбежно ще свърши катастрофално, защото не заслужва друга участ.

Както е известно, със своята мистика и образност, с поетичните си съкровища, апокрифите са влияли не само върху славянската, но и върху западноевропейската литература. Това влияние многократно е отбелязвано в западноевропейското изкуство

живописецът рисува български селяни и селянки, магьосници и врачки — цяла една битова действителност, която своеобразно е примесена с апокрифната фантастика и демонология.

За онези читателски среди, в които са се разпространявали, апокрифите са били истинска художествена литература: в тях лицата са пластично изобразени, набелязани са техните вътрешни движения, техните чувства, съображения и вътрешни колебания. Не липсват и драматични елементи — например при изображението на борбата между доброто и злото начало в душата на известно лице. Заслужва да се отбележи, че по влияние на апокрифите народът се е приучвал да се отнася свободно и реалистично към библейския свят, към онези лица и епизоди, които църквата е окръжавала с ореола на светост и е считала за светотатство да ги приравнява с простосмъртните. В апокрифите, а след това и в народните творения, Богородица, Исус, сам Бог и неговите ангели са представени в най-реалистичен стил. Християнските представи се примесват с езически вярвания, реализмът с фантастиката — и по такъв начин възникват широки епични картини, богати с поезия и драматизъм, представящи един твърде сложен свят, като се почне от Бога, който е централна фигура, ангелите, светците, дяволите, праведните и грешните, и се свърши с животинския и растителен свят.

С въздействието си върху народното въображение апокрифите освежават колективната народна поезия, обогатяват я с нови мотиви. Тяхното съдържание бива преработено по-нататък: множество библейски мотиви преминават в народното творчество, претърпяват съществени промени, като се съединяват със стари народни поверия. Като реакция срещу официалната църковна литература, увлечена от византийска догматика и схоластика, те дават

друга насока на литературните интереси, поставят на книжовниците други задачи, други цели — такива, които водят не към отчуждаване от живота, а напротив — към най-реално досягане с него. И важното е, че със своя реализъм на битова основа, със своята фантастика, тъй близка до народното схващане, изобщо с най-ценните си морални и художествени елементи, апокрифите отговарят на една съществена потребност на народната душа; заедно с повестите, те задоволяват интереса към художествената литература и подготвят оная многобройна читателска среда, която със своя вкус и изискванията си в много отношения определя по-нататъшното развитие на литературата.

Повести

Подобно въздействие оказват върху българските среди и повестите, които наред с апокрифите твърде много се четат и преписват. Повечето от тях проникват у нас от византийската литература; а самите византийски повести, в по-голямата си част, не са нищо друго освен преработка на известни източни легенди — индийски, персийски, арабски — като напр. легендите за Буда, разказите на индийския епос, приказките от 1001 нощ.

Както апокрифите, тъй и повестите съдържат мотиви, които странствуват от една литература в друга, претърпяват нови преработки в западноевропейските и славянски литератури, явяват се в един или друг вид, в зависимост от местните условия и интереси.

Съдържанието на повестите е обикновено от приказен характер — и тук, както в апокрифите, е дадено твърде широко място на фантастичното. Някои от тях разработват исторически сюжети — но винаги на легендарна основа: историческите лица са дадени във фантастични очъртания, превърнати в някакви необикновени, митични същества.

Индийското влияние се чувствува дори в техниката, в композицията: фабулата е твърде сложна, вплетени са в нея множество най-разнообразни епизоди, цялата повест е съставена от отделни разкази и притчи, външно свързани помежду си.

С алегоричните си притчи, със своите гатанки и духовити въпроси, повестите се обръщат не само

към въображението, но и към ума и съобразителността. При това за средновековния читател те са били източник на всевъзможни познания — от тях той е черпил сведения за живота и особеностите на екзотични страни, узнавал е също за бележити исторически лица и събития. Тази екзотичност с историческите си легенди още повече е увличала неговото въображение.

С особена популярност се е ползувала повестта за Александра Македонски, добре позната и в постарата полска литература. У нас е известна под името Александрия; от старата литература минава в новата и се разпространява не само в преписи, но и в печатни издания. Покорителят на света е изобразен като баснословен херой и вълшебник: води победоносни войни, странствува с войските си из далечни, тропически страни, дига се към небесата, спуска се в морските глъбини, разбира езика на птиците и разговаря с тях, покорява множество царе и царства, завладява дори царството на амазонките. Християнският и езическият възглед тук не са разграничени. Александър влиза в бездънни пещери, среща там страшни чудовища — и за да победи страха си, призовава Господа Саваота: в пещерата той вижда Аполона, Хроноса, Хермеса — среща се с елинските богове, оковани от всемогъщия Бог. Странствувал из тия подземни лабиринти, както Данте е странствувал из ада, той среща някогашни славни царе — сега нещастни и наказани — едни поради своята жестокост, други поради гордостта си. В странствуванията си той стига дори до райските двери, дето съглежда исполинските образи на първите човеци.

С полуисторическо, полуфантастично съдържание е и Троянската повест, чийто най-стари текстове датират от X век. Това е българска преработка на известната повест за откраднването на Елена

и падането на Троя. Най-напред чрез тая повест нашите читатели се запознават с образите на Омировите поеми и на старогръцката трагедия.

Със съвсем определени християнски черти се явява легендарната повест Варлаам и Иоасаф, позната и в западните литератури — една от най-хубавите религиозни повести на средните векове. В основата си тя съдържа легендата за Буда. В нейните християнски преработки се изтъква висотата и предимството на християнството над всички други религии. Тук имаме работа с една апология на християнския аскетизъм, на отшелнишкия живот — посочва се един религиозен идеал, който е увличал по-ревностните славянски християни, основателите на първите наши манастири.

Повестта се състои от редица притчи — едни от тях са евангелски, а други от будийско потекло.

Иоасаф е син на идийския езически цар Авенир, жесток гонител на християните. Бащата иска да възпита сина си в неведение на смъртта и земните скърби и да го предпази от християнско влияние. Но в тая смирена душа се таят добродетели и предчувствия, които само християнството може да освободи. Колкото и да ограждa Авенир сина си от външни влияния и да не допуща чужди лица при него, Иоасаф узнава за нещастията на човешкия живот, за страданията, скръбта и смъртта. Основната мисъл е, че ако една душа е създадена за Бога, ако тя може да възприеме и въплоти божественото, нищо не е в състояние да я отдалечи и откъсне от божията истина. В царския дворец прониква пустинникът Варлаам, преторен на търговец, започва своята проповед, въвежда Иоасафа с притчи в новата вяра, увлича го и тайно го кръщава. След това изчезва. Авенир е вече безсилен над своя син — погледите на Иоасафа са отправени към неземни светове. Когато стъпва на престола, той покръства своя

народ. Царската охолност съвсем го не блазни — той мечтае за благочестив отшелнишки живот — напуща богатствата и почестите, отдалечава се в пустинята, при своя наставник, и умира като отшелник.

В западните литератури тая повест прониква чрез латински преводи.

Литература на второто българско царство (XII—XIV)

Споменах по-рано, че в 1018 г. първото българско царство престава да съществува — България пада под гръцка власт. Едва в 1186 г. българите сполучват да се освободят — след едно успешно въстание, начело на което застават двамата братя Асен и Петър. Потомци на български царе, те възобновяват българската държава, в една по-ограничена област: между Дунава и Стара планина — създават нов политически и културен център. Това е новата столица, Търново. След тях управлява техния брат Калоян (1197 — 1207), който се проявява като способен дипломат и решителен пълководец. За да постигне своите ясно начъртани политически цели — възобновяване на предишна велика България — той се домогва да спечели благоволението и приятелството на Рим; обръща се към папата, като се показва склонен да мине лоното на римската църква. Неговото интимно желание е да получи от Рим корона.

„Преди всичко — пита той папа Инокенти III, — ние просим от нашата майка, римската църква, корона и достоинство, каквито са имали нашите древни царе, Петър, Самуил и другите техни предшественици, както е означено в нашите книги".

Покрай това той иска и назначението на един независим патриарх в България, като прибавя, че всичко това му е обещано от Византия, но той предпочита да го получи от Рим. След дълги преговори

Калоян получава от папата корона и знаме, срещу което дава писмено задължение, че България ще бъде подчинена на Римската църква. В 1204 г. той е бил тържествено коронясан от папски легат, а търновският архиепископ е бил ръкоположен за примат на България. С това се извършва унията между България и Рим, Папата се опитва да убеди Калоян, че почти няма разлика между примат и патриарх... Но царят, особено чувствителен към различията в титлите, продължава да се подписва *император* в преписката си с папата и да нарича *патриарх* представителя на българската църква. Връзките с Рим не отиват по-далече.

При Калояна България се засилва във военно отношение. И той, като своите мощни предходници, води непрекъснати войни, създава силна, добре организирана българска войска — и неговата главна амбиция е да разшири българските предели, да върне на България някогашното й политическо величие. Ала и той не успява да създаде здрава държавна организация. Българската просвета е неговата последна грижа.

По същия път върви и Иван Асен II (1218—1251). При него второто българско царство достига най-голям разцвет. България се разширява до трите морета: Черно, Бяло и Адриатическо — в нейните предели влизат Белград, Одрин, Албания, цяла Тракия и Македония със Солун. Това са най-далечните граници, до които е стигнало българското владичество в своята история.

В много отношения Иван Асен II се проявява като твърде проницателен владетел. Старае се да бъде в мир със съседите си, да спечели доверието на своите поданици, проявява търпимост към сектите, дори към богомилите, поради което е бил обвинен от папата като покровител на еретиците. В 1231 г. той премахва унията и обявява българската

църква за напълно независима. Преговорите с Византия са били подновени; Иван Асен II е използувал умело нейните затруднения. В 1235 г. българският архиепископ е бил провъзгласен за патриарх и признат от патриарсите на Цариград, Иерусалим, Антиохия и Александрия.

Славата на тоя монах е отбелязана с възторжени думи в някои от паметниците на старата ни литература. За него е казано в Бориловия Синодик:

„Великият и благочестив цар Иван Асен, син на стария цар Асен, като имаше голяма любов към Бога, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе преди него, съгради манастири, които премного украси със злато, бисер и скъпоценни камъни, надари с много дарове всички свети и божествени църкви, като им даде пълна свобода и награди с почести всички свещенически чинове: архиереите, иереите и дяконите, а най-много се погрижи да възобнови патриаршеството на българското царство".

Един надпис от 1230 г., поставен в търновската църква Св. 40 мъченици, гласи:

„В 1230 г. аз Иван Асен, в Христа Бога благоверен цар и самодържец на българите, издигнах от основи тоя храм и напълно го украсих в чест на свети 40 мъченици, с чиято помощ, в 12-та година от царуването си, когато храмът бе вече украсен, отидох на война в Тракия, разбих гръцката войска и плених самия цар кир Тодора Комнена с всички боляри. Завзех всички земи от Одрин до Драч, гръцката, албанската и сръбската земя. Фръзите (латинците) задържаха само градовете около Цариград и самия град; но и те се подчиниха на скиптъра на моето царство, тъй като нямаха друг цар освен мен и, благодарение на мен, можаха да живеят по повеля на Бога, без когото ни дело, ни дума може да се изпълни".

Наследниците на тоя мощен цар се оказват твърде слаби. В постоянни войни с Византия и Сърбия, те загубват голяма част от извоюваните порано територии. България бързо започва да упада, застрашена не само от външни врагове, но и от чести вътрешни междуособия. Областните управници и болярите засилват своята власт, вършат своеволия, без да се боят от контрол, без да чувствуват някаква отговорност към когото и да е. Народът, угнетен до крайност, разорен материално, продължава да се увлича от еретически проповеди. Обзет от ненавист към своите управници, от които не вижда и не очаква нищо добро, той е готов да даде подкрепата си всекиму, които би се противопоставил на покварената власт. Вътрешното разстройство се засилва още повече вследствие на ожесточените борби между различни претенденти на българския престол. Един от тях е авантюристът Ивайло, прост овчар, който успява да привлече на своя страна голяма част от народа. Ивайло разбива нахлулите в България татари, закрепва властта си в няколко български области, коронясва се в Търново и се оженва за вдовицата на царя Константин Асен. Но на престола, при онези постоянни борби и недоволства, той не успява да се задържи задълго. Междуособията, нападенията от страна на сърби и татари продължават и след неговата смърт. Вътрешните неуредици вземат все по-големи размери, гражданските войни изтощават последните народни сили, религиозните брожения разкъсват духовно българския народ.

Сянката на предишното величие минава още веднъж в царуването на Иван Александър (1331 — 1365), явява се за да изчезне за много столетия. Иван Александър, „царь и самодържецъ всѣмъ българомъ и гръкомъ“ — както се е подписвал — обича славата и почестите — поощрява книжовниците — и не забравя да им внуши, че са длъжни

да славословят царската власт. В един от паметниците на оная епоха, Кукленски песнивец, писан по царска поръка, четем следното славословие:

„Бог ни изпрати великия войвода и цар на царете, великия Иван Александър, най-православният между всички старейшини и военачалник, силен в бой, любезен и приветлив, умен и красив, представителен, с румен лик, с хубава походка, сладкогледащ с очи всички, неизказано справедлив съдия за сираци и вдовици. Кой от нас, питам, след като е видял царя, ще се върне наскърбен в къщи?

По подвизи във войната той ми напомня древния Александър. Тъй също и той изпърво превзе много градове със сила и мъжество. Той се яви между нас като велик Иван Александър, царуващ над всички българи и се прояви в големи и жестоки (крѣпкыѧ) войни: победи окончателно гръцкия цар, когото залови със собствените си ръце, и превзе укрепени градове: Месемврия и всичкото приморие с Тракия, а също и Видин с цялото Подунавие дори до Морава. Останалите градове, паланки, земи и села тичаха да паднат пред краката на тоя цар. И всичките си врагове със сила свали под краката си, като въдвори пълно спокойствие в страната... Струва ми се, че не е имало друг такъв цар между по-раншните царе, какъвто е великият Иван Александър — гордостта и славата на българите".

Разбира се високите и ласкаещи думи на тоя панегирик не съответствуват на действителността: нито царят е толкова мощен, нито настоящето е тъй отрадно. В царуването на Иван Александър България е разделена на три отделни царства: Търновско, Видинско и Добруджанско. Към средата на XIV век се чувствува вече неизбежната катастрофа. В 1353. турците минават Дарданелите, завземат бреговете на Мраморно и Бяло море до устието на Марица.

Десет години след това превземат Одрин и го превръщат в своя столица.

В 1371. стъпва на престола последният български цар, Иван Шишман. Определените български области, вместо да се обединят и застанат срещу мощния враг, продължават да враждуват помежду си. Турците, без да срещат някъде сериозна съпротива, постепенно завземат българските покрайнини в Тракия и Македония и се отправят на север. Трагичната Косовска битка (1389.), живо изобразена в народния сръбски епос, решава окончателно съдбата на балканските народи. Сръбската сила бива сломена: една надежда по-малко за застрашените. На 17. юлий 1393., след тримесечна обсада, Търново се предава на турците, българското население бива изложено на жестоки изстъпления. Паметниците на града, неговите светини са били поругани и разрушени. Царят в това време е воювал в Софийско. Пред суровия победител излиза българският патриарх Евтимий — безстрашен духовен вожд на своя народ — за да иска пощада за населението. Пощаден е бил само патриархът и изпратен на заточение. Повечето от болярите са били избити в една Търновска църква.

След това иде ред и на другите български области. Три години след Търновското царство пада Видинското — с него заедно цяла България бива покорена от турците. В 453. изгасва последната надежда: пада гордият и велик град на Константина и върху Света София вместо кръста засиява победоносният полумесец.

„И седна Мохамед на онзи престол, който е под слънцето най-чуден и славен, и победи тия, които бяха победили гордия Артаксеркс и разсипа хероите, които бяха разсипали пречудната Троя, защищавана от седемдесет и четири царе, и покори тия, които бяха покорили цял свят със своя цар Александър Велики".

Исихазъм

Естествено, тези исторически условия, които бегло набелязахме, не са благоприятствували за развитието и обогатяването на българската литература.

За да добием по-ясна представа за посоките, в които се движи литературата през второто българско царство — в продължение на две столетия — ще трябва преди всичко да вникнем в онези идеи на нашия духовен живот, които се отразяват в литературните произведения.

Богомилството не отслабва през второто царство, макар цар Борил да свиква против богомилите събор в 1211., макар да са били прогонени мнозина от тях, и ученията им прокълнато от църквата.

Покрай богомилството сред българите се разпространяват сега нови религиозни учения, мистични в основата си. Такова едно учение е исихазмът, което прониква от Атон.

В що се състои същността на това учение, какви са неговите морални и религиозни основи и какво влияние оказва то върху българската литература?

Предварително трябва да отбележим, че исихазмът не се е смятал за ерес: както във Византия, тъй и у нас е бил признат от църквата. Названието произлиза от гръцката дума ἡσυχία, което значи спокойствие, мир, тишина, безмълвие. В основата на исихазма лежи мисълта за първоначалното мистично единение на Бога с човека. То е една одухотворена религия, един копнеж за вътрешна тишина и спокой-

ствие, постигнато в съзерцание, в единство с Бога, един блян за освобождение от страданията и от печалната действителност. Целта е сливане с Бога. Ние тряба да я постигнем отново в себе си, като се стремим към висша духовност, към освобождение от греха и бремето на плътта — тряба да се отдадем на Светия Дух, да се отречем от чувствените помисли и от всичко що може да породи дисхармония във вътрешния ни живот.

За да се издигнем до това мечтано единение, до тази общност с Бога, ние тряба да се упражняваме. Към Бога ще ни отведат ияколко степени. Първата е πράξις — практиката на християнските добродетели. Практиката се състои в монашеско подвижничество, самотност, строго въздържание, пост, глад, непрестанна молитва, разумно мълчание, търпение във всичко. Всеки истински исихаст тряба да притежава следните пет добродетели: мълчание, въздържание, бодърствуване, смирение, търпение. Освен това тряба да се упражнява в три богоугодни занятия: псалмопение, молитва, четене на благочестиви книги; ако е умствено немощен, препоръчва му се физически труд. Повечето от исихастите спират на тая първа степен, безсилни да се издигнат до втората, която изисква един по-интенсивен, подълбок вътрешен живот. Втората степен е наречена θεωρία; тя значи съзерцание, вътрешен екстаз, вътрешно видение. Тя ни води направо към благодатта на Светия Дух — чрез нея се осъществява единението с Бога, онова, което наричаме ἡσυχία Учението за вътрешното съзерцание е централен пункт в системата на исихазма: докато практиката е само подготовка, втората степен е съвършенство. При съзерцанието душата се възвръща към своята първоначалност, преодолява силата на земното, става света, свободна, пречистена — такава, каквато е била у Адама преди грехопадането. Който се е из-

дигнал до съзерцание, той вижда възкресението на душата си преди обещаното и очаквано общо възкресение — прониква в същността на божественото и човешкото, стига до първоизвора на битието. Съзерцанието, значи, е единствен път към Бога, който е първопричина и двигател на всичко.

Това учение, което съдържа твърде много мистицизъм и предполага мощна религиозна воля, в известни точки се доближава до идеите на западните мистици — особено до техните разсъждения за екстатичното съзерцание и външните религиозни средства, които ни водят към него. Византийският и изобщо източният мистицизъм, колкото и да се различава от западния, съдържащ в себе си твърде много рационализъм и трезвена схоластика, с някои свои страни напомня учението на Екарта и неговите последователи. Изследванията установяват известни аналогии между исихазма и западната мистика от VIII и XIV век. И за исихастите и за последователите на Екарта, Бог е тишина и мир — към тая съзерцателна, божествена тишина е насочено мистичното желание. Има и друга общност: както за западните мистици, тъй и за исихастите центърът се премества от църквата във вътрешния религиозен живот на отделната личност: мистиката отслабя авторитета на църквата не само с идивидуализма на религиозното чувство, но и със своето рационалистично отношение към нея и към самата религия дори. Собствено, това е характерна чърта на всяко мистично учение; то се корени в самата природа на мистицизма.

Исихастите проповядват борба против ересите — против богомилството, манихейството и юдаизма. Ала по-новите издирвания установяват известно родство между исихазма и богомилството. Варлаам, един от противниците на исихазма, обвинява последователите на това учение в богомилство. Общото,

разбира се, е в мистиката, в религиозното чувство — не се простира до реформаторската и социална страна на богомилството. Исихастите и богомилите, еднакво повлияни от източния мистицизъм, отдават значение преди всичко не на външната обредност, а на непосредното религиозно преживяване, поставят нравствеността в зависимост от чувството ни за Бога.

Основател на исихазма е гръцкият монах Григорий Синаит (Gregorios Sinaites). Преследван от турците, той намира убежище при българския цар Иван Александър, който се е славил като ревностен покровител на монашеството. Около Григория, в България, се събират множество ученици и последователи. Най-бележит от неговите ученици е българинът Теодосий Търновски, също монах. Той най-ревностно тълкува учението на Григория и го разпространява в своето отечество. Теодосий е истински монах. Той не е доволен от тогавашните манастири: намира, че те твърде много са се отклонили от съзерцателния живот, от християнския аскетизъм и изобщо от монашеския идеал. Разочарован от манастирите и монашеството, той узнава за Григория, отива при него и там намира това което дири. При основателя на исихазма Теодосий изяснява своя религиозен идеал и се отдава на съзерцания. След неговата смърт той прекарва известно време в Антон, след това в Солун — в двете главни огнища на исихазма. Установява се по-късно в Килифарската планина, близо до Търново; върви по-пътя на своя учител — и той като него привлича множество ученици в своята школа. В Килифарския манастир Теодосий събира последователи не само от България, но и от Сърбия, Влашко и Унгария. Негов ученик е последният български патриарх Евтимий. След падането на България неговите многобройни ученици пренасят исихазма в съседните страни и в Русия.

Теодосий се проявява като енергичен борец срещу

ересите в България. По негова инициатива в Търново са били свикани два събора — против богомилите и жидовствуващите. Тоя примерен български отшелник, който има твърде големи заслуги за възраждането на българските манастири и изобщо за създаването на по-дълбоки духовни стремежи в България, е причислен към българските светци. Неговото житие е написано на гръцки, от неговия другар и съученик, цариградски патриарх Калист. Преведено е на български от Евтимия. Ето каква характеристика дава гръцкият патриарх на Теодосия:

„Всеки, който дохождаше при тоя божествен мъж, намираше успокоение на душата си. И затова, щом той се установи върху планината, на мястото, наричано обикновено Килифарево, слух се пръсна с бързина по-голяма от тая на най-бързите птици, като обхождаше не само българските места, но засегна и сърби и маджари и власи, както и населението около Месемврия. Но най-вече се стичаха около него ония, които привличаше манастирския живот, подобно на жадуващ елен, който тича към водния извор. Но преди всичко и най-вече учеше хората да се отричат от своите желания и да се не привързват към никакви настоящи интереси, но с доблестен ум да презрат всички тия неща като скоропреходни, пръскащи се като дим, или като речни струи, или като бързоминаващ вятър. Сам той бе изпълнен с всички добродетелни наставления; смирените си слова произнасяше с проникновение; той се приобщи с благочестивите обичаи и с божествената благодат, поради което лицето му изглеждаше радостно и душата му изпълнена с веселие".

Друг един от представителите на мистицизма в България е монахът Ромил. И той както Теодосия е недоволен от манастирите и намира своя учител в лицето на Григория. Със своята дълбока религиозност, Ромил е една изключителна личност —

един човек на крайно състраддние, на милосърдие към болните и нещастните. Сам той търпи студ, глад, лишения, отрича се изцяло от себе си, за да се грижи за другите — дава им всичката си любов — една безкрайна, неизчерпаема любов, която не чака отговор и не дири признание — оная съвършена любов, за която мечтае Гете: Wenn ich dich liebe, was geht's dich an! — Чувството му към другите избликва от самия него — не зависи от техните отношения. Той еднакво ги обича и когато се привързват към него и когато го ненавиждат. Моралният облик на тоя монах се рисува светъл и недостижим в това пълно самоотречение и безкрайно милосърдие, в тая всеотдайност, която не познава унижения и в която безмълвният и смирен монах намира своя истински живот.

Исихазмът и богомилството не са единствени религиозни движения през епохата на второто царство. У нас прониква и се разпространява сред народните маси, в по-ограничени размери, ереста на жидовстващите. Сравнително по-голям успех е имала тази ерес във времето на Иван Александър: както е известно, тоя български цар се развежда с първата си жена, праща я в манастир и се оженва за една еврейка.

Заслужава да се отбележи и това, че единството на черковната обредност е нарушено през онази епоха; латинското духовенство успява за известно време да покатоличи българите в ония западни краища, които са били подвластни на Срацимира.

Каква картина е представял духовният живот в България, узнаваме от поменатото житие на Теодосия Търновски. Там се разказва за еретиците, които се загнездили в атонските манастири. Манастирските старци, възмутени от поведението им, прогонват ги от Атон — и те се пръсват по различни места. Двама от тях отиват в Търново. Еди-

ният се казвал Лазар, а другият Кирил Босота. Лазар почнал да върши безумия: скитал съвсем гол из улиците, не обръщал никакво внимание на възмущението на гражданите, а Кирил усърдно проповядвал своето еретическо учение, хулел иконите, не признавал кръста, наричал сънищата си боговидения, учел мъжете и жените да не зачитат законния брак. По общия си характер това учение, изложено доста пристрастно в житието, е богомилско. Заедно с Кирила се подвизавал един фанатичен негов последовател, поп Стефан. Понеже ереста е вземала все по-широки размери, царят свиква събор, и Теодосий Търновски излиза да обори и изобличи нейните разпространители. От спора между тях и Теодосия виждаме, че те сами не са считали своето учение за нещо съвсем ново. Теодосий ги запитва:

„В що се състои вашето ново, несъгласно с църквата учение, което, чуваме, вие проповядвате и разкривате?“ — Те отговарят: „То не е ново изобретение, както казваш ти, нито се намира в противоречие с църквата: това са думи на Господа, казани в светите евангелия и апостолските заповеди... Тия заповеди изпълняваме и ние обичаме бедността (**ницѣтоу лобзлемъ**), молим се непрестанно, срещу естеството не възставаме... Ние сме блажените бедни духом, — затова обикаляме целия свят, пазейки словото на живота“. Агиографът разказва, че Теодосий ги оборил с някои цитати от библията. — Лазар разбрал заблуждението си и се покаял — „А мръсният Босота и неговият единомисленик и ученик Стефан си останаха вкаменени (**окамѣнѣни пріебьше** = упорствуваха докрай? = останаха трърди като камък?). Поради това благочестивият цар, като видя тяхното празно умуване, заповяда да ги жигосат с нажежено желязо и да ги изгонят завинаги от пределите на царството“.

Изобщо духовният живот на XIII и XIV в. се характеризира с неустановеност и хаотичност. Всичко е разколебано. Неспокойните духове се движат между крайности. В схващанията на някои еретици религията се съчетава с най-голяма безнравственост, мистицизмът се спогажда не само със схоластиката и рационализма, но и с грешните влечения на плътта. Самата политическа действителност не представя нищо установено: турците систематично нападат България, народът напрегнато очаква неизбежната катастрофа — и не вярва в нищо трайно. Увлича се не само от ереси, но и от суеверия, и от учения, които проповядват възвръщане към първичната природа и оправдават моралната поквара. „Против естеството не възставаме", заявяват търновските еретици пред събора. Крайният аскетизъм се изражда в разюзданост на нравите, религиозният екстаз преминава в неограничена еротика и в оргиастични влечения. Имало е секти, които в безумни оргии са дирили мистични възторзи и са очаквали единение с Бога.

Разбира се, това не е изключителна чърта на нашите религиозни движения; характерно е не само за тях: можем да го наблюдаваме, дори в много по-широки размери, както във Византия, тъй и в западна Европа. Виждаме го отчасти да се повтаря и днес в някои от съвременните секти, чиято религиозност е от съмнително естество. В България то се дължи не само на византийско влияние; оправдава се, както казах, и от самите политически и обществени условия, от тревожното състояние, в което се намирал българският народ през втората половина на XIV в. Самата действителност, със своята поквара и безизходност, е създавала и подържала мистичните и еретически увлечения, като ги е довеждала до израждане и невероятни крайности.

Характеристика на литературата през второто царство

Общо взето, през тази епоха литературата следва предишните традиции, не се отклонява значително от набелязаните вече посоки — остава по дух и съдържание религиозно-поучителна и черковно служебна. И през второто царство светските елементи не надделяват в нея. Просветено съсловие, както и преди, остава почти изключително духовенството — и то именно определя характера на литературата.

Както споменах, през второто царство външните условия на литературното развитие са сравнително по-неблагоприятни. Всички сили на народа са погълнати в постоянни войни — войни освободителни и завоевателни. Духовните сили остават необединени, разпокъсани в безредия, в политически вражди между отделни български области, или пък в борби между отделни царски династии. Грижите за просвета и литература не занимават българските владетели — дори най-мощните от тях. Главната цел на Калояна е военната организация на България. Иван Асен II довежда страната до политически разцвет, убеден, че това е най-важното, що може да желае за своя народ. През неговото царуване литературата е в пълен застой. Само в своите политически завоевания царят следва примера на Симеона — не и в грижите си за книжнината. Едва през епохата на Иван Александра и неговия син Иван Шишман се забелязва сравнително по-интенсивна книжовна дейност — създава се особена литературна школа, наречена търр-

новска, с видни и високообразовани представители. Начело на тая школа застава Теодосий Търновски и Патриарх Евтимий.

В навечерието на политическата гибел още веднъж засиява литературната българска мисъл — подобно на една свещ, която се разгаря по-силно преди да изгасне. Може-би при по-благоприятни външни условия щеше да се създаде една по-богата и по-съдържателна литература, щяха да се явят писатели, сравнително по-свободни от ограниченията на църковната традиция, повече приобщени към един светски морал — писатели с по-високо съзнание за нуждите на своя народ, по-проницателни от представителите на българската църковна политическа власт. Дейците на търновската школа, за жалост, остават предимно богослови и сухи догматици; народът със своите възгледи и изисквания, със своите особени вкусове и влечения твърде малко ги интересува. Представителите на литературата следват, както и преди, византийски образци. Иван Александър по примера на Симеона, поощрява книжовниците; но ясно е, че и за него книгата е повече украшение, което служи на неговата суетност. Царят и не подозира дори, че тя би била едно от мощните средства на българската просвета. Той подбужда книжовниците да го славословят и да красят за него българските книги. В това именно се изразяват отношенията му към литературата.

Гръцкото влияние запазва предишната си сила. Долавяме го както в литературата, тъй и в държавното устройство, и в автократизма, и в крайната централизация. Търново е единствено културно огнище. Всичко е устремено към тоя център, който поглъща и твърде слабо отразява лъчите на образованието. В столицата е събрано всичко — там са всички национални светини. Българските царе се надпреварват във външен блясък, в пренасяне на мощи на

родни и чужди светци от чужбина в престолния град, а книжовниците по повод на тия пренасяния пишат жития и похвални слова на светците, като не забравят да възхвалят и своите господари.

Мнозина от книжовниците се отличават с твърде висока ученост, както например представителите на търновската школа. Освен Евтимия и Теодосия известен е друг един книжовник от техния кръг, ученият преводач иеромонах Дионисий, които е познавал основно славянски и гръцки език, знаел е наизуст едвали не цялото Свещено писание — не само на славянски, но и на гръцки. Някои от тези книжовници са запознати отчасти с класическата древност и строгръцката философия. Превеждат се повести и разкази, които свдетелствуват за интереса на известни български среди към езическата древност. Срещаме български сборници с астрономическо и астрологическо съдържание.

Литературата през този втори период е доста обилна — повече с преводи и компилации, отколкото с оригинални произведния. Сравнително повече се развива сега житийната литература; забелязва се също така по-голям интерес към хрониките.

Прави впечатление, че твърде много от писмените паметници произлизат от югозападните наши области — главно от Македония — и от там се разпространяват по цяла България. Това се обяснява донякъде от обстоятелството, че първото българско царство най-дълго се задържа в западните краища; при това в Охрид българската църква запазва своята независимост. Макар начело на тая църква да стоят през робството гърци, славянският език за дълго се запазва в богослужението. Изобщо, Македония се по-консервативна от другите наши области.

Макар по своя общ характер да следва предишната посока, литература на второто царство отразява някои по-нови влияния. Преди всичко влия-

нието на исихазма. Най-силно се чувствува това влияние в агиографските произведения. Исихастите се увличат в житийната литература, разработват я, понеже чрез нея най-добре могат да изразят идеалите на монашеството и аскетизма. Появяват се жития на на български и чужди светци и светици; подвижниците и мъчениците на християнството са представени в тях като съвършено въплощение на исихазма. При характеристиката на светеца, обръща се голямо внимание на неговия вътрешен, съзерцателен живот, на неговите откровения и прозрения. По такъв начин в книжнината се внася повече психологизъм — писателят се интересува не само от постъпките, но и от техните вътрешни подбуди — следи в известни моменти движенията на лицето, което рисува.

Във връзка с мистиката на исихазма се развива и подържа вярата във видения и пророчества, отделя се в житието широко място на демонологията и чародейството. Като съвършени исихасти, светците имат дара на вътрешното зрение, виждат бъдещето, интуитивно узнават далечното и го прокобяват. Агиографът подробно и драмтично изобразява борбата на светеца със злите духове, неговите срещи, разговори и спорове с дявола, средствата, до които прибягва, за да го обезсили, изкушенията, с които се бори, и победите, що одържа над плътското и греховното.

Нещо ново долавяме също във формите на литературата — в нейния език и стил. Постепенно започва да си пробива път в писмеността средно-българският език. Писателите неволно, а често и съзнателно, отразяват в произведенията си новата фаза в развитието на езика, служат си със съвременни изразни форми, отбелязват в своя правопис новите фонетични промени. Не се среща вече предишната правилна употреба на двете носовки; техният назален призвук все повече изчезва. Преписва-

чите се колебаят в означението на новите им звукови съответствия.

На тези елементи от живата реч, които широко проникват в литературата, се противопоставят защитниците на строгата традиция — учените писатели от Търновската школа. Техният идеал е не живата народна реч, а езикът на Кирила и Методия. Ето защо те съзнателно се стараят да архаизират съвременния литературен език — или, както те са мислили, да възстановят неговата първоначална чистота. Тия от писателите, които се отнасят с по-слабо съзнание към своя израз и са свободни от предубежденията на Търновската школа, безразборно смесват новия и стария език и напразно се стараят да приспособят стария правопис към променената в много отношения българска фонетика.

Византийските литературни форми се ползуват с непоколебим авторитет. Нашите агиографи и панегиристи подражават на византийския риторичен стил, особено високо ценят тъй нареченото „плетение словес", служат си с твърде условен синтаксис, доста различен от българския, проявяват необикновена слабост към книжни изрази, неестествени украшения и риторични амплификации.

Патриарх Евтимий

Най-виден представител на Търновската школа е патриарх Евтимий, ученик на Теодосия. За да добие по-високо образование, той прекарва известно време в атонските манастири и след това в Цариград.

Първото дело, с което се проявява в нашата литература, е поправката на църковните книги. Сам той преглежда текстовете на преведените свещени книги и намира, че са се отклонили съществено от гръцкия оригинал и от първоначалния старобългарски превод. Поправените от него книги, познати под името „търновски изводи", изместват старите текстове; нещо повече: те минават в Сърбия и Русия.

След поправката на книгите, патриарх Евтимий се посвещава на по-усилен литературен труд, съставя църковни служби, жития и похвални слова на наши и гръцки светци, и с ред послания упътва онези духовници, които се обръщат към него за съвет и мнение.

За нас особени ценни са посланията и житията.

От посланията виждаме, че е бил основно запознат с гръцката догматика и теология, с творенията на светите отци. Не само това: познавал е добре аскетичната и мистична литература на Византия, нейните извори и образци. Със своята ученост той е бил тъй авторитетен, че към него се обръщат за разрешение на различни въпроси, свързани с църковната практика и църковното право, и с тълкуването на Свещеното писание. И важното е, че до не-

говото мнение се допитват не само българи, но и духовни лица от други народности. Евтимий изяснява въпросите, що са пораждали спорове в средата на духовенството: тряба ли да допуща църквата втори и трети брак, кога и де да се правят поклони, могат ли монасите сами да се причестяват? Понякога въпросите са твърде отвлечени, излизат вън от границите на чистото богословие и преминават в областта на етиката — като например въпросът за естеството на злото и доброто.

Иеромонах Никодим Тиеменски, задълбочен в богословието, критично настроен към догмите, подбуден от неспокойна мисъл, задава такива въпроси на патриарха: Защо Мойсей, като говори за Бога и създаването на видимите твари, замълчава за ангелите? И ако ангелите имат образ божии и ако според Писанието не познават склонността към злото, не са ли лишени от свободна воля? Свободна воля може да има само тоя, който е поставен да избира между зло и добро. Щом е казано, че Бог е всесилен и изпълня със себе си небето и земята, защо се обръщаме за помощ към ангелите и светците? Ако злото няма същност, по какъв начин несклонните към зло извършиха зло и въвлякоха и нас в него? И как Творецът, като предвижда всичко, допусна това? По какъв начин е обзело злото падналите ангели? От де имат власт злите духове да ни мъчат за греховете ни, щом не са творци и щом кръстът е премахнал вражеското насилие? Не е ли обидно и унизително да приемаме, че могат да ни мъчат тия, които са най-лоши и при това нямат власт? След смъртта ще остане ли душата словесна, разумна, и ще има ли желание и гняв?

Никодим не поставя граница на своите въпроси. Каточели с тях той изкушава Евтимия, каточели сам Сатанаил се е въплотил в тоя неспокоен монах и е застанал пред българския патриарх, за да го из-

мъчва с тревожните си въпроси. Патриархът е видимо спокоен, владее се — но понякога се смущава в разсъжденията си и неохотно се спира над тия въпроси, които по-рано нито е подозирал. Що е зло? Каква е неговата същност? Той отговаря: „Същността на злото нито знаем, нито пък можем да я предадем. То самò по себе си придоби същност". Тая същност е в отрицанието на доброто — „както липсата на светлина е тъмнина". За да отбегне трудните отговори, той незабелязано се отклонява от тях и тръгва по обикновения и изравнен път на християнското учение. А Никодим продължава да се вълнува — в същото време да вълнува и него: праща му второ послание, с още по-неспокойни и съблазнителни въпроси: — за желанията и съгрешенията на плътта. В отговорите си Евтимий е крайно предпазлив: **„Въпрошєнїе сє многа вънїманїа и страха трєбуєтъ"...**

Няколко думи за житията.

На първо място по значение поставяме житието на Иван Рилски. От всички жития на български светци то е едно от най-хубавите. Иван Рилски е основател на най-големия наш манастир, съществуващ и до днес в Рилската планина — Рилския манастир. Тоя наш светец е живял във времето на цар Петра; произхожда от проста селска среда. Легендите за него и неговите чудеса и до ден днешен се пазят в северозападна България. Неговите мощи са били развеждани дори до Буда-Пеща, — от маджарския крал Бела III — след това са върнати в България — в царуването на Асен I. Днес те се пазят в неговия манастир.

Уместно е да отбележим, че в своите жития и похвални слова Евтимий има пред вид нравственото възпитание както на българите, тъй и на българките. За да даде назидателен пример на българските

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

жени, той пише жития и панегирици на популярни между южните славяни светци.

Евтимиевите жития съществено се отличават от житията на по-старата литература. Преди всичко, в тях по-силно се чувствува личността на автора. Макар и да са изобщо взети подражания на византийски шаблонни образци, срещаме в тях страници, в които предвзетата риторика е победена; чувството несетно завладява книжовника, увлича го, той забравя византийския формализъм и попада в истински лиричен тон — създава откъслеци, които изненадват и държат първо място в старата ни литература като религиозна лирика. Изобщо, авторът не скрива своите чувства, възторзите си от светеца, възмущенията си от еретиците. Предишното прекалено християнско смирение, шаблонната писателска скромност, отстъпя място на авторското самочувствие. Тоя личен елемент в произведенията на Евтимия е далечено отражение на оня индивидуализъм, който се заражда в тогавашната византийска литература под влияние на италианския хуманизъм. Със своя стил и със своята ученост той може да се мери с най-добрите византийски агиографи.

Особено силно впечатление прави стилът на Евтимия със своите музикални елементи. Като проповедник, който се вслушва вдъхновен в мелодията на своята реч и се упива от нея, Евтимий подбира внимателно своите фрази, като гледа не само на техния смисъл, но и на музикалната им стойност — държи на особеното съчетание на думите и на музикалните ефекти от тия думи в съчетанията. Ето един пример:

Добрѣ прїиде, Христова красная невѣсто, чистая голубице, позлащенная свѣтымь духомь, дѣвьственыя похвало, пустыножителнице, ангелюмъ съвсѣдьнице, добродѣтели рдю чистоты красный доме. Твоей бо въждѣлѣ Богъ добротѣ и

различнѝми оукраси те оудесы их земли, доухъ же ѥ̀ки твой их небесѣхъ съ ангѣльскыми въдържѧѥ̀ть се воинствы... Ты истиньнаго женихѫ ѹ̀стнаѧ невѣста, ты ѥси кринъ ѡбрѣтенинꙗ въ трьни, тебѣ̀ рѡди человѣ̀ѹ̀бсцѣй блажѣть, ѩко своемѹ послѣдовалѫ ѥси женихѹ. Ти застѹпница соущимъ къ бѣдѣхъ, обоурѣкаѥмыимъ пристанище.. Ты ѥси Бльгарѡмь красота, застоупница же и хранителница; о тебѣ̀ царѣ̀ наши хвалѣть се; твоимь застоупленїемь късѣмь ратоующимъ нась къспѣшлемь; о тебѣ градъ нашь ѹ̀от кръждѧѥть се и свѣтлѹ постакмѥ̀т победоу. Колици многаждꙑ царѣ̀ и варвари късхотѣше твой славный градъ Трьновъ оузлобити и безь вѣсти сътворити, къ нѥмжи късѣѹ̀стное твое лежить тѣло; нь ти, ѩкоже нѣкый храбрый воєвода, тѣхъ лицъ посрамлѥниѥ ѡтьнѧлъ ѥси крѣностїю, длꙗнною ти ѡть твоего женихѫ Христа. (Калужняцки 73 сл.)

(Добре дошла, Христова красна невесто, чиста. гълъбице, позлатена от Светия Дух, девствена похвало, пустинножителнице, събеседнице на ангелите, рай на добродетелта, красни доме на чистотата. Бог възжела твоята доброта и те украси с различни чудеса на земята: а духът ти живее в небесата с ангелските воинства. . . Честна невеста си ти на истинския жених, крин що цъфти сред тръни. Теб ублажават поколенията, че си последвала твоя жених. Застъпница си на тия, що са в беда, пристанище за връхлетените от бури . . . Ти си красота на българите, застъпница и закрилница. С тебе хвалят нашите царе; с твоето застъпничество възспираме враговете си; с тебе нашият град е крепък и нанася светла победа. Неведнъж царе и варвари бяха възмечтали да разсипят твоя славен град Търново, дето почива пречестното ти тяло. Но ти ги прогони, като някой храбър войвода, със силата, що ти даде твоят жених Исус. . .)

Житията на тоя наш книжовник са нещо ново не само за нашата, но и за сръбската и руска литература, дето намират множество преписвачи и читатели. Евтимий не се задоволява с прост и обикновен животопис; възпитан върху една по-висока литература, той се домогва да даде художествено изложение, стилизирано, подчинено на една по-сложна схема, на една предварително изяснена композиция. При това грижливо избягва простонародните и вулгарни изрази и изобщо всичко онова, що се счита прозаично и грубо, служи си с формите на една изискана риторика, проявява не само любов към словото, но и вкус за хубава реч — и съзнателно отношение към стила и правилата на стилистиката. Никой от нашите агиографи, нито преди, нито след него, не спазва до такава степен естетиката на тоя литературен вид. Бих прибавил: със своето критично отношение към изворите, той дава пример на българските, сръбски и руски книжовници, които превръщат житието в изискано написана биография и същевременно в твърде важен исторически документ.

Григорий Цамблак

След падането на България нашите по-бележити книжовници се пръсват из други страни и продължават там своята дейност. Търновската школа постепенно угасва в делата на своите ученици в Сърбия, Русия и Влашко. Един от учениците на Евтимия, Киприан, роден в Търново, намира убежище в Русия, бива избран Московски митрополит и се проявява като бележит руски книжовник. Друг Евтимиев ученик е Цамблак, братов син на Киприана. С произведенията си, които не са още изцяло издирени, Цамблак спада към българската, сръбската, руската и влашката литература. Работи в тия страни като плодовит писател и можем да кажем, че в края на XIV и първата половина на XV в. той е живият израз на духовните връзки между българската, руската, сръбската и влашката народност.

Цамблак произхожда от аристократичен български род. Роден е в Търново. Учил се е най-напред в родното си място; след това продължава образованието си в Атон — центърът на източното монашество — и в Цариград. Служи известно време в цариградската патриаршия. В желанието си да намери по-широк простор за своята предприемчивост, той напуща патриаршията, дето се е чувствувал ограничен, и отива в Молдавия. Прекарва тук няколко години като игумен на манастира Пантократор в Немцу. Ала неговите стремежи са насочени другаде. Чичо му, митрополит Киприан го повиква в Русия — и Цамблак тръгва за Москва, честит, че една от големите му мечти се сбъдва. Напразна е била всичката му радост: на път за Русия, при

бреговете на Неман, той узнава за смъртта на своя роднина. И в своята скръб си спомня за сълзите на еврейските пленници при вавилонските реки.

„И на мнѣ бо сбыстсѧ, якоже и на онѣхъ. Идущи ми къ вамъ, якоже и доспѣвъ рѣки, — и тамо рѣка убо Геон вѣаше идеже плѣненіи они, — рѣка же Немонъ бѧше, притиующи Литвы, на ненже горькому намъ прѣтшю возвѣщенію, — ни же плакати можахомъ“.

След Киприановата смърт рухва неговата мечта да бъде избран Московски митрополит. Останал на кръстопът, виждайки, че е невъзможно да получи катедрата на Московската митрополия, Цамблак, отива в Сърбия и остава там около една година, като игумен на Дечанския манастир. Но и Сърбия не го привлича. Цамблак отново се отправя за Русия, с надежда да бъде избран за митрополит поне на западната, Киевска Русия. Както е известно, западните руски области много пъти са се опитвали да се отделят в черковно отношение от Москва, и във времето, когато се е бавил там Цамблак, те действително са били отделени от общоруската митрополия. В домогванията си към митрополитски чин, Цамблак твърде много е разчитал на сепаратичните стремежи на Литва, на нейните опити да се освободи духовно от източна, Московска Русия. В 1415 г. съборът на архиереите в Новогруден избира Цамблак за Киевски митрополит. Сам великият литовски княз Витовт настоявал за неговото избиране. След избора Цамблак отива в Цариград, за да получи признанието и благословията на патриарха. Ала вселенският патриарх не само че го не признава, но го и проклева и отлъчва от църквата. Против Цам-

блака е и Москва. Поставен в твърде затруднено положение, при това враждебно отношение на цариградската и московската църква, той успява да задържи катедра само четири години; Витовт се примирява с московския митрополит Фотия, и западните руски епископства отново минават под духовната власт на Москва. Цамблак се вижда принуден да напусне Русия — завръща се в Молдавия, посвещава се отново на монашество и остава там до края на живота си. Умира към средата на XV век.

Москва е била против Цамблака не само защото се е противопоставяла на стремежите на Литва и западна Русия към пълно черковно освобождение; Цамблак е бил заподозрян и обвинен в униятсво, в слабост към католишкия запад. Като доказателство на тези обвинения послужило неговото участие в Констанцкия събор (1418), свикан да помири източната със западната църква, и изобщо неговата готовност да служи на делото на литовското духовно освобождение. Тряба да се признае — както се установява това и от по-новите изследвания — че към западната църква Цамблак се е държал твърде примирително и благосклонно — съвсем не е споделял фанатизма и консервативното упорство на руската и гръцката църква. Цамблак тръгва за Констанц, начело на пратениците от страна на Витовта. Сам Владислав Ягело, който е подкрепял стремежите на Литва, съобщава с едно писмо до папа Мартин V за изпращането на Цамблак. През февруарий Цамблак влиза тържествено в Констанц, — предводител на една мисия, която е представяла всички народности на Литва и брояла около 300 души.

Особено силно впечатление са направили тия представители на Литва с екзотичния си вид, с великолепните си източни одеяния. Няколко сцени от тяхното пребиваване в Констанц намираме изобразени в хрониката на Райхенталя. В Констанц Цам-

блак е бил приветствуван с най-големи почести. Между другите излиза да го посрещне и крал Сигизмунд, придружен от епископи и полски посланици. Мартин V го приема тържествено, окръжен от своите кардинали, седнал на трон. Киевският митрополит влиза в залата заедно с гнезненския епископ Николай Тромба. Влиза с тях чешкия магистър на богословието Маврикий, и прочита в латински превод речта на Цамблак. В тая реч, написана по правилата на строгата риторика, се казва, че е желателно единството на църквите, че онези руски земи, които се намират под властта на Ягело, очакват с нетърпение да се слеят двете църкви и се радват, че най-сетне църковното единство ще може да се осъществи, че начело на единната църква ще застане Рим. По-нататък в речта си Цамблак изповядва, че той лично отдавна желал тази уния — и поради това именно се обърнал към полския крал и неговия брат Витовт, и дълго беседвал с тях, — че сам той е горещ привърженик и проповедник на идеята за сливането на източната църква със западната. Цамблак прибавя, че същата идея вдъхновява византийския император и цариградския патриарх, а с тях заедно и множество християнски народи на изток. От свое име и от името на владетелите на Полша и Литва, той пожелава да се осъществи по-скоро църковното единство.

Съборът не разрешава задачите, които са му били възложени: Мартин V се вижда принуден да го закрие предвременно. На връщане от Констанц Цамблак се отбива с цялата си свита в Краков, в първите дни на май. За него споменува известният кодекс Rachunki dworu Jagielly i Jadwigi.[1]

[1] С неговата личност и дейност се занимава Antoni Prochaska: Daženija do unii cerkiewej за Jagielly — „Przeglad powszechny" 1896. — Също и Lewicki в Codex Epistolaris.

Както виждаме, този ученик на последния български патриарх се отличава твърде много от своя учител и по възгледи и по дух. В цялата си дейност той проявява една по свободолюбива мисъл, истински реформаторски стремеж, и една необикновена за онова време широта на духа. Руската църква го обвинява в латинство, в пристрастие към Рим, Цариградската патриаршия го проклева. Но той върви твърдо из своя път, следва неотклонно своята цел. На своята църква в същност той не изменя — но в същото време не сковава мисълта си — ясно вижда че в църквата има широк простор за реформи, че пред нея стоят идеали, които само една трезвена и свободна мисъл, една непредубедена воля би могла да осъществи. Не може да се каже, че той е бил духовник и монах по природа. Неговият темперамент мъчно се е спогаждал със строгите църковни и манастирски изисквания. И поради това той остава неразбран в своята среда, преследван, прокълнат, отречен. Традицията и ограниченият консерватизъм не са могли да се помирят с широтата на неговите схващания и с неговата рефоматорска воля. Срещу него се отправят чудовищни обвинения, които днес изглеждат наивни и смешни. На ограничения ум, който сочи себе си за образец, свободата на мисълта прави впечатление на двойственост и безхарактерност. Цамблак, който се е вдъхновявал от мисълта за радикални църковни реформи и е дирел средства да ги прокара и е мечтал за сливане на двете църкви, е бил обвинен от обскурантите в неискреност, считан е бил за изменник на православната църква. Така, този изключителен българин, заставен да дири убежище далеч от нещастното си отечество, богато одарен, енергичен, умира отчужден от своето време, заобиколен от врагове и клеветници, огорчен и самотен. За нас той е по-близък, по-родствен и по-понятен, отколкото е бил за своите съвременници.

Такава е съдбата на силните и проницателни личности, на ония, които не загубват далечната цел в своите лутания и нещастия и поставят на своето поколение задачи, до които то не е още дорасло.

С произведенията си, както споменах, Цамблак има значение не само за българската литература.[1] Даровит теолог и църковен оратор, високообразован книжовник, той написва редица проповеди и поучения, похвални слова и жития, особено ценни с историческите си сведения. Сръбската литература Цамблак обогатява с едно житие на Стефан Дечански, основател на Дечанския манастир. Тук подробно са изобразени страданията на сръбски владетел, ослепен на младини от баща си, а на старини одушен от своя син. Както със своята композиция, тъй и със своя стил, с живото си изложение, това житие спада към най добрите произведения на сръбската агиографска литература.

Цамблак ни е оставл страници, в които неговият ороторски талант се изразява в искрен, увличащ лиризъм, в истинска поезия. В житията надминава Евтимия със своя интерес към природата; докато Евтимий не обръща на нея почти никакво внимание, Цамблак ни дава доста живо и подробно описание на местността, в която е разположен Дечанския манастир. И тъкмо с тия свои ценни качества — с отношението си към природата, със своя непосреден лиризъм, с изискания си стил — той оказва силно влияние върху руската и сръбската литература.

Най-ценно за нас е Похвалното слово на Евтимия, дето Цамблак описва дейността на патриарха и печалната съдба на старата българска столица. Тук той е вложил твърде много чуйство. Със своята скръб за патриарха и престолния град,

[1] За неговата ученост говорят руските летописи.

той се издига до силни патриотически тонове, каквито не срещаме преди това в нашата литература. Необикновено силно въздействуват онези страници, дето е описано прощаването на Евтимия с търновските граждани. Цамблак, който е писал това произведение в чужбина, обзет от тъжни спомени, неволно изразява тук, с необикновена мощ, болката на изгнанието и скръбта за далечната поробена родина. Не ще преувелича, ако кажа, че тая болка и тая скръб напомнят жалбите на библейските изгнаници и елегичните тонове на полската патриотична романтика.

„И понеже и Евтимий беше дигнат от войниците, смело застана пред мъчителя със спокойна душа, без да се промени от страх; но с кротостта на лицето си прояви силата на живеещия в него дух. И когато му съблякоха свещеническите дрехи и го изкараха над градската стена, и за да бъде позорна смъртта му, направиха всичка потребно за неговото посичане, падна ли той на лицето си? Уплаши ли се? Прояви ли с нещо привързаност към живота? — Съвсем не. Той бе ученик на Павла и като него бързаше да се отдели от тялото си и да заживее с Христа! Това се виждаше от думите му, които каза на варварина: „Първата жертва трябаше да бъде духовникът, а другите да следват подир нея: пастирът трябаше да върви пред овцете, и бащата — пред децата си". Тъй говореше великият мъдрец и викаше палача, и главата си навеждаше, и с усърдие издаваше напред врата си. А палачът наближи и бе готов да му нанесе вече смъртния удар. Но оня, който някога порази чрез вкоченяване неочаквано ръката, която беззаконният цар бе протегнал, за да улови пророка, по същия начин поразява чрез недвижение и недействуване убийствената тази десница, та тя изглеждаше като ръка на мъртвец, прилепена към жив и движущ се труп... Ужас

обзе както горделивия паша, тъй и цялото исмаилтянско сборище...

И що стана след това? Подир това чудо варваринът заповяда да се преселят жителите на Изток, а Божия човек да изпратят на заточение в Македония. И той тръгна заедно с народа, както някога пророк Иеремия. Тая картина можеше да накара и камъните на града да пролеят сълзи: деца се разделяха от бащите си, и брат от родни братя; при това близките не откарваха на едно място, та да могат да се виждат и утешават в скръбта си, но едни оставиха в града, а други, прочути по произход, богатство и хубост, залавяха и отвличаха. Дни на плач бяха ония дни! Защото има ли нещо по-горчиво от принудителното преселение, по-печално — от разлъката с родни, от спомена за отечеството и за близките, който като жило непрестанно пробожда сърцето?

Прочее, всички се прегръщаха един друг, целуваха се, прощаваха се и огласяха с ридание местността. Между гражданите вървеше пешком великият човек, подпиращ се на патерицата си, облян в сълзи, с душа наранена от хиляди стрели. Но не от тях страдаше той! Не болест и старост го измъчваше, но мъчеше го страданието на народа и нежната възраст на децата. И когато дойдоха до мястото, дето въпреки желанието той трябваше да се отдели от тях (о, кой ще си спомни това без сълзи!), всички паднаха в нозете му и ги обливаха с поройни сълзи, слагаха устни и лица, целуваха му ръката, като го наричаха пастир, учител, чедолюбив баща и се разделяха от него с тъга на душата си. Едни от жените слагаха пред него децата си, други, които бяха по-близко, се докосваха до ръката му, трети — до одеждите му, които обливаха с горещи сълзи. Някои пък, от голяма вяра, скубеха тревата от мястото, дето стоеше той, а други, притискани от народа, и не

можейки да се приближат, задавени от горчиви сълзи, получаваха отдалеч последния му благослов, понеже нямаше да го видят вече жив... И когато някой от народа, ридаейки, се обърна към него и попита: „Кому ни оставяш, пастирю добри?“ — той отговори: „На Св. Троица — сега и въвеки“.

Константин Костенечки

Към школата на Евтимия спада друг един виден книжовник, Константин Костенечки, произхождащ от западна България. За своята ученост, подобно на свети Кирила, той е бил наречен от съвременниците си философ. За да се отдаде по-свободно на своите литературни влечения, той напуща отечеството си, дето е бил изложен на опасности и преследвания от страна на турците и отива в Сърбия. Там за него се загрижва сръбският деспот Стефан Лазаревич, известен покровител на просветата и литературата, сам книжовник; дава му възможност да продължи образованието си в Атон, Цариград и Иерусалим. След завръщането си в Сърбия, Костенечки работи в Белград като учител и реформатор на сръбската просвета. Неговите реформи засягат главно сръбския правопис; във връзка с тях той предлага реформи и в системата на обучението. Още тогава той се опитва да замени буквената метода на обучението със звучната — да прокара реформа, която успява да се наложи, благодарение на усилията на редица видни педагози, едва през XIX век.

Главният книжовен труд на Костенечки е биографията на Стефан Лазаревич, написана четири години след смъртта на сръбския деспот, проникната с чувство на благодарност и признателност. Тук ние нямаме работа с обикновено, старинно житие. Преди всичко, лицето, за което пиша Костенечки, не е обявено от църквата за светец. Костенечки създава нещо съвсем ново в сръбската писменост, отклонява се

решително от предишните образци. Това е по-скоро историческо, отколкото агиографско съчинение. Тук са използувани с разбиране похватите на биографичното и историческо изложение и обяснение на фактите. Тая биография, писана в първата половина на XV век, образува преход към съвременното историческо изследване. Историческите събития се обясняват във връзка с редица по-общи условия — личностите се поставят в зависимост от средата и историческите отношения в даден момент. Авторът издиря и изтъква причинната връзка между отделните събития, изпъстря разказа си с множество ценни исторически подробности и дати, позовава се на известни византийски географски и исторически съчинения. Покрай сръбската история той засяга изобщо съдбата на Балканския полуостров през XIV в. и началото на XV. — Житието започва с описание на сръбските земи — дава ни вести за географското положение на Сърбия, за нейните природни богатства, за нейното стопанство, а също за народите, с които сърбите са били в досег. Изобразявайки съдбата на сръбското племе, Костенечки се спира подробно на турската история и на борбите между сърби и турци. Прави впечатление, че той е запознат и с класическата древност: проявява интерес към онези нейни страни, които послужват за основа на западно-европейския ренесанс. В съчинението си той намира повод да спомене за образите на античната поезия, а също така за Аристотеля, Тукидита и Платона.

От това бележито дело, което стои в тясна връзка с най-добрите традиции на търновската школа и представя по-нататъшно развитие на Евтимиевите литературни похвати, можем да съдим до каква висота и разцвет би достигнала по онова време, при благоприятни исторически условия, нашата литература. Костенечки излиза от духа на най-добрите византийски биографични и исторически съчинения от XIV

в. и създава едно произведение, което стои наравно с тях. За развитието на сръбската литература, то има твърде голямо значение, и както признават самите сърби, то е несъмнено най-бележитото оригинално дело на тяхната литература прз XV век[1].

[1] Срв. Ст. Новаковић. Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога. Београд, 1877, стр 242.—Срви. П. Поповић, Преглед.

Епоха на робството

I

В края на XIV век разпокъсаното българско царство, отслабено от вътрешни междуособия, от постоянни вражди между отделните български царе, попада под турската власт и загубва своята политическа самостойност. Християнските държави на Балканския полуостров, в момента когато ги е застрашавала най-голяма опасност, вместо да се съюзят срещу общия враг, продължавали да си пакостят взаимно, без да подозират, че е ударил часът на тяхното падане. Дори вътре в самата България — когато са нахлували турските пълчища — са се преследвали един друг ожесточено владетелите на отделните български области. Омразата по-между им е била по-силна от патриотическото им чувство — озлобени един срещу друг, те са забравили своя дълг към общото отечество. Естествено, при тези условия, за турците е било по-лесно да подчинят българския народ и да затвърдят своята власт в България.

Робството създава съвсем други условия за историческото развитие на българите.

България пада политически, но народът продължава да съществува — запазва своя характер, своя език и своите нрави. Българинът не се поддава на турското влияние до такава степен, че да загуби народността си и националното си чувство. За запазването на народността ние има да благодарим преди всичко на обстоятелството, че турците са се отли-

чавали от нас и по език, и по вяра, и по начин на живене. Освен това, те са стояли твърде ниско в просветно отношение и не са се отличавали с особени способности за духовно развитие; те не са били просветен народ, не са притежавали висока образованост, която да наложат на победените. Както е известно, турците са живели в кръга на своите вековни традиции и твърде рядко, в отделни места само — и то с насилие — са се опитвали да наложат своя език и своята вяра на покорените християни. Може-би днес и помен не щеще да остане от нас, ако те бяха просветен християнски народ и говореха език близък до нашия — славянски език — и в същото време, ако се стремеха по един определен план, със средствата на една добре обмислена политика, да потурчат българите. За да бъде това по-ясно, доста е да отбележим, че за съществуването на българската народност в Македония, сръбското двегодишно иго беше много по-опасно от петвековното турско иго, понеже сръбският и български език са сродни, двата народа изповядват еднаква вяра, имат еднаква църква, а най-главното — сърбите си бяха поставили за цел, не само с помощта на насилието, но и посредством просветата да посърбят българското население в Македония.

Турската власт, особено отначало, е имала за правило да се не меси в духовния живот на раята, поради което населението в мъчно достъпните за външно влияние планински места е могло много по-свободно да живее и пази народността си, нежели населението в градовете. При тези условия в живота на широките народни среди настава едно възвръщане към онези нрави и традиции, на които по-рано, през свободния политически живот, са се противопоставяли средновековното законодателство, държавната и църковната власт. През време на робството българинът намира сравнително по-благоприятни условия

да се обособи и самоопредели: по-рано това е било почти невъзможно за него, защото предишният живот със своята разпокъсаност не му е давал възможност да събере духовните си сили и да ги насочи към създаване на самобитна култура. На това са пречили непрекъснатите войни, неустановеността на живота, бедственото положение на селянина, който е зависел всецяло от своя господар, постоянните борби между безимотния народ и заможното болярско съсловие.

Нашата народност се съхранява с най-типичните си черти главно в прибалканските села. По-големите от тях дълго време са се ползували с привилегии от срана на турската власт — живели са почти независимо, освободени са били от тежки данъци — запазени са били дълго време от турски нападения и разорения. Освен това повечето села, разположени в северните и южни склонове на Балкана, са били населени предимно с българи: турците са избягвали опасните планински места, предпочитали са равнините и по-големите селища.

Изобщо, между балканското население най-дълго са се пазили спомените за предишната независимост, и в него най-рано се пробужда желание за политическа свобода. Понеже е расло при по-свободни условия, то е проявявало и повече отпор срещу всяко домогване да се отнеме свободата му, отличавало се е винаги с бунтовнишки дух — из неговата среда излизат най-видните български революционери. Докато населението в равнините, достъпни за турците, е понасяло най-търпеливо турското владичество, прекарвало е в постоянен страх и рабските чувства не му са били чужди, балканското население, което не е изпитало всичките жестокости и унижения на робството, запазило е докрай своята непреклонна воля и решителност. И най-малкия гнет то е чувствувало твърде силно: през време на руско-турските войни, когато и то не е бивало поща-

дено, у него се явява желание да забегне в чужбина; докато населението в равнините безропотно се е примирявало с нещастията си, балканските българи след войните са се изселвали отвъд Дунава — във Влашко и Русия.

Балканът е играл важна роля в историята на нашето пробуждане още и поради това, че със своите природни богатства е създавал благоприятни условия за икономическо развитие. Балканското население е могло да опази непокътната своята народност и поради това още, че е било по-заможно, имало е средства да се грижи за просветата си, да издържа училища и учители.

Ето защо от средата на балканското население излизат най-деятелните възродители на българската народност, най-видните обществени дейци и просветители от епохата на възраждането, най-пламенните наши революционери. Балканът е огнище на нашето духовно и политическо възраждане. Най-голямото народно възстание, априлското, което предшествува освобождението, избухва в Средна-гора.

Така, въпреки притесненията на робството, нашият народ запазва духовните си сили, за да ги прояви по-нататък в упорити борби.

Че народът не е бил духовно мъртъв през вековете на робството, и че неговата воля се е насочвала към една определена цел, това ние виждаме най-добре от нашите народни песни и изобщо от цялото наше народно творчество. Поетическите народни творения, тъй както са съхранени днес, са създадени през вековете на робството. Те не само отразяват основните чърти на народния бит, но свидетелствуват за отношенията на българина към историческата действителност. Особено важен за нас в дадения случай е народният епос, възникнал на историческа основа.

Катастрофите, що са сполетели югославянските държави и решили за дълго тяхната съдба, не са

оставили по-дълбока следа в средновековната им литература; затова пък характерна чърта на нашите и сръбски епически песни е, че в тях е запазен жив спомен за падането на южните славяни, за техните, страдания и борби през време на робството. Изобщо в песните народът е възпроизвел всичко онова, що непосредно е засягало неговата съдба и му е правило силно впечатление. Песента ни разказва за потурчването на поробените християни, възпява лицата, които са пазили твърдо вярата си — въпреки турските насилия, — подробно описва условията на робството. И важното е, че каквито картини и да рисува, колкото и да са трагични тия картини, тя запазва докрай своя бодър тон. Не само това: навсякъде дето се възпроизвеждат отношения между християни и турци, подчъртава се моралното превъзходство на поробените над победителите, певецът сам съзнава и чувствува това превъзходство.

Особено силно е изразено това самочувствие в песните за Крали Марко.

Крали Марко е херой еднакво на нашия и сръбския епос. Песента му приписва баснословни подвизи. С един замах на своята сабя той унищожава безброй врагове, неговият исполински образ се изправя върху планините на Македония, със своя вихрен кон той мигом преминува грамадни пространства и славата му гърми във всички краища на българската и сръбска земя. Крали Марко не признава никаква власт и сила над себе си — разбива многохилядна турска войска, пратена против него, освобождава поробени християни, избавя жена си, пленена от турците — и жаден за нови подвизи, преброжда планини и гори, чиито листи са окапали от скръб за миналите през тях роби.

Не е случайност, че тъкмо него са избрали поробените за централна личност на своя епос. При условията на робския живот, народът е дирил един

херой, който да въплоти неговите сънища, и с нечуваните си подвизи да запази непокътнати националните светини. Понеже животът не е създавал такъв херой, народът е вложил бляновете си във фантастичния образ на Крали Марка. За творчеството на фантазията няма граници и невъзможности. Колкото повече ограничения поставя животът, толкова по-свободно твори тя — и това, което жестоката действителност отказва на отделния творец, той го постига в своя вътрешен свят. Тъй е създаден полумитичният образ на Артура в рицарските поеми от бретонския цикъл, образът на старогерманския Беоулф, който е преплавал океана, за да спаси от бедствие своя крал Ричард, тъй е създаден в руския епос исполинския образ на Иля Муромец. Народното въображение малко се е интересувало от историческата обстановка, при която е живял и загинал Крали Марко. То пресъздава историческото лице, докато го превърне най-после в идеална фигура, която въплощава общите желания и копнежи.

По-късно, пак като проява на народно съзнание и воля, възникват хайдушките песни. В тях са възпети и подвизите на войводи, които със своите дружини възстават срещу турските насилия и своеволия. Хайдутинът напуща своя дом и близките си, отказва се от лично щастие, за да се отдаде изцяло на нещастните си еднородци и да се пожертвува за тях. Хайдутинът е поет по душа — самият му живот е една песен. Той чувствува красотата и поезията на природата, обича над всичко свободата, пред нищо не прекланя воля. И когато удари последният му час, неговото желание е да умре красиво — тъй както е живял.

Както в песните на Крали Марка, тъй и в хайдушките песни народът дава израз на своя култ към извънредни, героични личности. От всички народни песни хайдушките са най-поетични. Характерно

е за тях че са проникнати от дух на волност и жизнерадост: през величествените чърти на лицата и пейзажите проглежда народната енергия, несломената сила на здравия народен дух. Скръбта и безнадеждността на робството тук са напълно победени. Погледът спокойно и със самоувереност е насочен към бъдещето.

Още една чърта, характерна за нашите хайдушки песни: те не са плод само на патриотическо чувство. В тях е вложено и известно социално съзнание. Тези изключителни личности се вдъхновяват за подвизи едновременно от национални и социални мотиви. За народни врагове в тия песни се считат не само турците, но и чорбаджиите. Хайдутите се противопоставят както на турците, тъй и на онези българи, които гнетят и ограбват своите еднородци. Тази особена чърта на хайдушките песни — техният социален дух — много добре е доловил и изразил Ботев в своята поезия.

С песента народното съзнание създава едно от най-мощните средства, за да закрепи и съхрани себе си. Вдъхновената песен е проникваля във всички български краища. Между народа са странствували гуслари, подобно на старогръцките рапсоди, и със своите монотонни елегични песни или пък с жизнерадостните тонове на хайдушката песен, са славили народните юнаци, рисували са в най-живи сцени турското нашествие, падането на южнославянските царства, проклевали са народните изменници и врагове. Тия песни, пени по тлъки, сборове и седенки, задържат в народната памет спомените за миналото, будят патриотическа гордост, засилват вярата и надеждите на народа.

Може-би никъде не е изразена тъй поетично магичната сила на народната песен, както в Песента на Вайделота от Мицкевич. Народът, макар да му е съдено да преживее най-големи нещастия, не из-

чезва, не умира — той е безсмъртен — запазва своята душа, своите съкровища в преданията и песните си — и никой не е в състояние да му ги отнеме. Песента бди над народа като най-верен страж. Нейният свят не е само сънното царство на поезията. Както казва поетът, тя има архангелски криле и глас на херувим; но понякога този страж издига меча на архангела: песента пробужда заспалите, бунтува душите им и ги вдъхновява за подвизи. Като самия народ, тая песен е безсмъртна — пак по думите на поета, когато злодейци опустошат цялата страна, тя обикаля всички покрайнини и дири сърца, които да възпламени, — и ако ги не намери, ако срещне само равнодушие и хлад, побягва в планините и от там разказва тъмната легенда на отдавнашни времена. Нашият певец е бил по-щастлив от Вайделота: успявал е да влее своя собствен огън в гърдите на своите слушатели и да възкреси образа на мъртвото минало — превръщал е словата си в стрели и се е забивал в сърцето на своите събратя; така те наистина са преживявали един възвишен миг, издигали са се над тъмата на робството, забравяли са бедствията на настоящето, за да заживеят със славата на миналото и с обещанията на едно блещувано бъдеще. Както със своите бодри думи, с жизнерадостните си картини, тъй и с мъжествените си тонове, със своята изразителна мелодия, песента се е запечатвала в народната душа, за да я освободи от мъката на печалната действителност и да съживи нейните надежди.

За запазването на нашата народност и за нейното възраждане са благоприятствували до известна степен и политическите условия в турската империя.

Отначало владичеството на турците не е било тъй тежко. До втората половина на XIV век те дори са се славили със своето правосъдие. Ала по-късно настъпва промена в отношенията им към христия-

ните и от XVII век положението на подчинените бързо се влошава. Причините на това влошаване се обясняват с материалния и моралния упадък на турската държава, също и от враждебното отношение на европейските държави към Турция. След войните с Австрия и Русия, в поробените християни тя започва да вижда врагове, които чакат нетърпеливо своето освобождение и се радват на всяка нейна несполука.

Турската империя упада главно поради вътрешни неуредици. Еничерите разстройват силната и добре организирана армия и разколебават авторитета на султаните. Блясъкът на турската военна слава постепенно угасва. Подчинените започват все по-силно да недоволстват — едни, поради тежките данъци, с които са били обложени, други, поради насилията и неправдите на властта. Произволите и беззаконията принуждават българите от някои области да се изселят в южна Русия, Унгария, Банат, Мала Азия и Влашко. Там те образуват многобройни колонии и дълго време запазват своите национални чърти. И до ден днешен тия български колонисти се отделят в много отношения от местното население.

На турските насилия, а също и на австро-турските войни се дължат не само изселванията, но и народните въстания, които започват — в по-широки размери — от края на XVI в. Макар и да са свършвали трагично, тия решителни опити за освобождение са раздвижвали народния дух, събуждали са у българите нови надежди и стремежи. В много случаи, когато са въставали, българите са разчитали на чужда подкрепа. За нас е важно да отбележим тук връзките им с полската политика при един опит за въстание в XVII в. Смелият българин Петър Парчевич, доктор по теология и каноническо право, който застава начело на това въстание, се обръща

в 1673 г. за съдействие към Полша. Но самата полска държава в оня момент се е намирала в затруднително положение. Тоя виден българин умира в 1674 г. — в годината, когато стъпва на полския престол Ян Собески — умира тъкмо когато полският посланик в Рим се заловил да действува заедно с него по-енергично пред папата. Новият полски крал наверно би се отнесъл с най-голямо съчувствие към предложенията на Парчевича. Както е известно, Ян Собески завършва бляскаво полските войни с Турция: в 1683 г. той разбива при Виена турците. Турската сила е била сломена пред виенските стени, и Австрия се е спасила от гибел благодарение на славяните. Както бележи един полски историк: „Този славен поход на Собески при Виена съставя епоха в историята на източния въпрос, тъй като от това време Портата все повече слиза към отбранително положение спроти християнските държави“ [1].

Битката при Виена означава край на турската завоевателна политика. Турция вече не напада — само се защищава.

До края на XVII век върху политическия живот на българите голямо влияние оказват западните европейски държави. По-значителните опити за въстание са станали в същност със съдействието на католишката църква и католишките държави. От края на XVII в. върху нашите политически отношения започват да влияят други важни фактори, които се определят от руската политика на изток. С разрастването и засилването на Русия при Петра Велики, източният въпрос влиза в нова фаза на развитие. Русия започва все повече да се интересува от съдбата на християните в Турско, да мечтае за Цариград и да се стреми да обезсили и унищожи

[1]) A. Lewicki. Zarys historji Polski, wyd. X стр. 275

могъщата някога турска империя. Наследниците на Петра Велики следват начъртания от него път. Русия сполучва да извоюва известни привилегии за подчинените християни, създава по-благоприятни условия за търговски сношения с турските области — и както с тия търговски сношения, тъй и с военните си походи в Турция, засилва своето политическо и културно влияние върху южните славяни.

Към края на XVIII в. Турция започна стремително да упада не само поради честите и злополучни за нея войни с Австрия и Русия, но още и поради кърджалийските движения, които подкопават окончателно авторитета на централната власт, разкриват нейното безсилие и разоряват цялата страна. От постоянните вътрешни безредици са се ползували властолюбивите паши и аги — областни управители, които са имали право да събират данъци и да подържат своя войска. Понеже властта е била безсилна да ограничи техните своеволия, мнозина от тях се обявяват независими. Някои от тях дотолкова се засилват, че правителството се вижда застaвено да им признае правото да владеят обширни области и да управляват по своя воля — да образуват държава в държавата. Тия независими местни управители, владетели на обширни области, се явяват като водители на кърджалиите — воюват с турските войски, нападат и ограбват българското население и задълго сполучват да задържат своята власт.

В историята на българското възраждане кърджалийските движения имат твърде голямо значение — не само с това, че способствуват за упадъка на турската държава. Те са съдействували твърде много да се развие и засили бунтовнишкият дух у българите. Обикновено разбитите турски войски, а също и кърджалийските пълчища, са се разпръсвали по българските краища, и българското население е било принудено само да се брани. За тая самоот-

брана разказват нашите хайдушки песни, в които се възпяват защитниците на българската народност — нашите юнаци. Самата турска власт, със своята безпомощност, е насърчавала самозащитата, позволявала е при това на християнското население да носи оръжие — нещо, което по-рано е било запретено. Най-много са се отличили в кърджалийско време с храбростта си българите от балканските села: от тяхната среда излизат най-смели хайдути, които подържат свои въоръжени дружини, създават една твърде опасна за турската държава традиция, подготвят се за решителни борби с нея.

Към края на XVIII и началото на XIX в. Турция упада до такава степен, че някои от чуждите посланици й предричат близък край. Французинът Оливие, който е изучвал по него време условията в Турско, пише:

„Мюсюлманинът, който едно време бил юначен, безстрашен, днес е просто долен плячкаджия и свиреп убиец, а турската войска, която е внушавала страх на враговете си, е станала предмет на презрение и съжаление; тази обширна империя не би съществувала вече, ако някои европейски сили нямаха интерес да я подържат".

Заедно с този упадък, в турската държава се извършва един двоен процес, който е от голямо значение за нашето възраждане. От една страна ние виждаме да намалява турското население, а от друга — да нарастват, да се увеличават, относително, нетурските елементи. Тоя процес може да се проследи в продължение на цели три столетия — от XVII-то столетие дори до най-ново време. И тряба да се признае, че упадъкът на турската мощ е тясно свързан с численото намаляване на турското население.

Следствие на безредиците в края на XVIII и началото на XIX век, от които е страдало най-много

селското съсловие, виждаме да се извършва още едно явление, от особена важност за развитието на нашето градско съсловие и изобщо за засилването на българските градове: една голяма част от селското население, главно от равнините, понеже е била несигурна за своя живот и имот, постоянно преследвана и ограбвана от турски и кърджалийски пълчища, напуща селата и се заселва в градовете, дето животът не е бил изложен на толкова опасности. Тия преселвания вземат такива широки размери в началото на XIX век, че в непродължително време добиват българска физиономия градове, които по-рано са били турски. Благодарение на това обстоятелство и на ред други причини от икономически характер, започва да се образува едно сплътено българско градско съсловие от занаятчии и търговци, което отсетне — след като усвоява идеите на новото време — взема най-дейно участие в черковната борба и в борбите за политическо освобождение.

Бихме могли да изтъкнем и други фактори, които са подържали националното съзнание през вековете на робството. Връзките със западната култура значително се засилват. Докато по-рано вниманието бе насочено към Византия, сега върху българите влияят новите западноевропейски идеи. С тях те са се запознавали или направо, или посредством своите съседи — гърците и сърбите.

За нашето възраждане са от голямо значение културните отношения с Гърция и Сърбия. Тия две страни, понеже са се намирали при по-благоприятни географични и политически условия, се пробуждат сравнително по-рано. Възродени под влияние на френската и италиянската просвета, Гърция от рано още реформира своите угилища и създава нова литература. Нейните училища, в които светското знание измества черковните книги, служат за образец на българите. За да разшири своето влияние, Гър-

ция урежда и подържа свои учебни заведения в по-големите наши градове и привлича в тях множество български младежи. Нашите първи учители се подготвят в гръцки училища и въвеждат у нас гръцките учебни предмети и гръцките методи на преподаване. Може да се каже, че реформирането на нашето учебно дело, създаването на светски училища, се дължи предимно на гръцко влияние. Също тъй силно се чувствува това влияние и в новата наша литература, в нейните първи произведения, които изразяват нови идеи и са предназначени за по-широк кръг читатели — из средата на простия народ. Тая нова литература, в която постепенно започва да преобладава светско съдържание, измества предишните църковно-религиозни произведения, недостъпни за простата маса, чужди на практическите задачи на живота. Новогръцката литература с множество свои съчинения е служила за образец на нашите писатели, които — повлияни от новогръцките просветители — се опитват да пишат на общодостъпен език. Под влияние на гръцкия книжовник Дамаскин Студит, автор на популярни проповеди, нашите книжовници започват да пишат на простонароден език — съставят сборници със смесено съдържание, познати под името Дамаскини. Тия сборници именно, със своето съдържание и форма, образуват преход от стара към нова литература. В по-голямата си част тяхното съдържание е взето от старата писменост — ала на места, покрай старото съдържание, се вмъкват нови идеи, нови настроения, характерни за епохата на възраждането.

До известна степен същият харкатер носи и сръбското влияние, което се долавя еднакво и в училищното дело, в литературното развитие и изобщо в нашия духовен живот, особено в западните краища. В началото на нашето възраждане Сърбия е била за нас един от важните проводници на за-

падни идеи. Фактът, че българското възраждане започва най-напред в западните краища, що са били в непосредно досягане със сръбската просвета, ясно показва от какво значение е в дадения случай сръбското културно и политическо влияние.

Сърбите се пробуждат по-рано от нас, защото условията са благоприятствували за това. Преди всичко, те не са били до такава степен угнетени, както е бил угнетен българският народ от страна на турци и гърци. При това, сърбите са били в непосредно съседство със западната образованост — особено сръбските емигранти в Австрия, — могли са от рано още да усвоят европейските просветителни идеи, да преобразуват училищата си и да създадат национална литература.

Културните връзки между България и Сърбия датират, както видяхме, още в първите векове след покръстването. През робството те се засилват още повече. Както в началото на робството, така и покъсно ние срещаме в Сърбия българи, които работят за сръбската просвета; а през XIX в. у нас се настаняват сърби, които се привързват към нашия народ и остават в нашата страна като български книжовници и просветители.

От една страна непрекъснатите литературни и търговски сношения, от друга — общите условия на робството, са сближавали все повече двата народа. В историята на нашето възраждане срещаме дейци, за които трудно можем да кажем от каква народност са били. В своята дейност те обединяват двете славянски народности, служат им с еднакво усърдие, наричат се сами ту сърби, ту българи — и заличават всяка граница помежду им. Племенното родство тогава много по-силно се е чувствувало, отколкото днес. Нашите и сръбските възродители са имали да постигат общи цели и да се борят с еднакви трудности и пречки. Сетне — сръбският и

българският литературен език от XVIII и началото на XIX век е съдействувал още повече за това сближение и е улеснявал взаимните литературни сношения и влияния. Двата езика, на които се е списвала нашата и сръбската литература — славянобългарският и славяносръбския — не са се различавали много и са били еднакво достъпни за нашите и сръбските писатели и читателски среди от онова преме.

Сближаването на България със Сърбия е означавало в същност сближаване със западната култура. Реформаторите на сръбската книжнина и школа са изцяло проникнати от идеите на европейския рационализъм, който намира благоприятна почва в България, толкова повече, че в същата посока е действувало и гръцкото влияние.

Истинска пречка за развитието на нашата народност е била гръцката църква — по-точно, цариградската патриаршия и нейните крепители, тъй наречените фанариоти. Патриаршията и фанариотите — тия заможни и влиятелни гърци — с еднакво усърдие са служили на елинизаторската политика. Една от целите им е — да владеят както духовно, тъй и материално българския народ. Известна опасност е представяла също тъй гръцката среда в градовете, която е налагала не само своята култура, но и своя език на по-заможните българи. Под влияние на тая среда мнозина българи са се отричали от езика и народността си.

Нашата църква изцяло е била подчинена на патриаршията. Гръцкото духовенство, пръснато из цяла България, не е знаело нито езика, нито обичаите на народа, презирало е всичко българско, преследвало е всеки политически стремеж, всяка проява на национално съзнание у българите. Всичко що е напомняло на българите, че са имали свое историческо минало, своя писменост, е било осъдено на

унищожение. В църквите все още се е разширявал непонятния за простия народ гръцки език. Нашият език е бил наречен просташки, език на сганта — изложени са били на присмех народните предания, песни, вековни традиции. Постепенно понятието грък е започнало да се отъждествява с понятието образован. Който не е говорил гръцки и не е украсявал речта си с гръцки фрази, считал се е за прост. Мнозина са се смятали за оскърбени, ако ги нарекат българи и са се срамували от своята народност. Предпочитали са да пишат на гръцки — когато са били заставени да пишат на български, служили са си с гръцки букви. Връща се онова, за което разказва Черноризец Храбър — българските славяни отново са мъчат да изразят своя език с гръцки знаци — осем века след Кирил и Методия! Потребен е бил един нов Кирил.

В Цариград и в по-големите гръцки градове, а също и чужбина, са живели мнозина способни и образовани погърчени българи, които са работили за процъфтяването на гръцката литература и наука, писали са съчинения на гръцки език, сътрудничили са в гръцки списания и вестници — жертвували са се за гръцката просвета и свобода. Едва през първата половина на XIX век, когато условията на нашия духовен живот значително се променят, започват да се пробуждат българските граждани: след като добиват образование в гръцки и европейски училища, те се завръщат в отечеството си убедени патриоти, гръцката и европейска наука обогатява познанията им, без де заличи националното им чувство; същото виждаме и сред нашите заможни търговци — Априлов, който може да служи за типичен пример в случая, се отказва по-късно от елинофилските си увлечения, залавя се да учи матерния си език и се посвещава на патриотически дела.

Паисий Хилендарски

Един от първите и най-видни будители на българската народност — и заклет враг на гърцизма е светогорският монах Паисий Хилендарски. С неговата ръкописна книга, озаглавена Славянобългарска история, започва новата българска литература. Той е истинският родоначалник на нашето литературно и изобщо духовно възраждане.

За неговия живот знаем твърде малко. Роден е в околностите на Рилската планина; работил е през втората половина на XVIII в. Учил се е в тогавашните примитивни килийни училища — както сам казва — познанията му били твърде оскъдни: не учил изтънко ни граматика и реторика, ни светски науки. Но това не му попречва да напише една книга, която извършва преврат в съзнанието на българите и за която той казва, че я написал просто — за простите българи. На младини Паисий е прекарал известно време в Рилския манастир; след това отива в Света-гора, дето брат му, по възрастен от него, е бил игумен. Тук той се среща с калугери от различни народности. Атонската монашеска република е била населена от гърци, сърби, руси, българи. Всяка от тия народности е имала отделни, свои манастири. Религията и братствата не са били в състояние да унищожат националните различия и амбиции. Всеки манастир се е гордеел със своите светини, с миналото си, а неговите монаси — с народността и с историята на своя народ. Народността е била обикновена тема в споровете между светогорските братя. И докато другите са могли да се

похвалят с историята и миналото си, българите, понеже не са знаели нищо за своята история, трябало унизително да мълчат и да признават нищожеството си. Можем да си представим ясно, как се е чувствувал родолюбивият монах в разгара на тези укори и спорове, с каква скръб и възмущение е посрещал обидите, нанасяни на неговия злочест народ. Както сам се изразява, ревност и жалост са го мъчили, задето българите нямат написана история, която да разказва за някогашните им славни подвизи, за техните царе, светци и просветители. И за да отблъсне чуждите хули и да пробуди гордост в своя народ, сам се залавя да напише тази история. Събира материали из манастирските архиви и библиотеки, отива дори в Австрийска Сърбия, за да използува там важни източници — и след двегодишен упорит труд завършва своята книга. Работил е при най-тежки условия: боледувал е постоянно, освен това смущаван е бил от непрекъснати крамоли между алчните за богатства калугери. Любовта към родината надвива всички пречки. Към събратята си той се обръща с тази изповед: „Отдавна ме ядеше мъка и жалост за моя български народ. За ваша полза и слава написах тая книга — за вас, които обичате своя род и език и своето отечество".

След като завършва историята си, тръгва сам да я разпространява из българските градове и села. Каква е по-нататъшната негова съдба, какво е преживял още, де и как е умрял — не знаем. И до ден днешен е неизвестно дори неговото същинско светско име. Наричаме го Отец Паисий — и под това име е увековечен в нашата нова история.

Съчинението на Паисий е озаглавено „Славянобългарска история за народа, царете и светците български".

Тук той излага българската история от начало до падането на България под турците. Спира се

също и на сръбската, понеже в много отношения е свързана с нашата. Разказва по-нататък за славянските първоучители — Кирила и Методия — и техните ученици: очъртава накратко миналия и съвременен духовен живот на българите, споменува за възникването и падането на нашата народна църква. В последната глава изброява българските светци и описва накъсо живота и делата на по-бележитите от тях.

Пряката цел на този монах е да пробуди своя народ, като му покаже бляскавите страници на неговата история и го отклони от гибелното влияние на гърцизма. Преди всичко той се обръща към своите събратя — учи ги да пазят своя език, хули ги, задето се срамуват и се отричат от него и от народността си. Към заблудения българин той отправя гневни и вдъхновени думи: „О неразумний, изродений българино! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на свой език . . . Ти, българино, не се мами, знай рода си и учи се на свой език!“

И за да им покаже, че не срам, а гордост тряба да им внушава българското име, той възкресява миналото в своя библейски разказ, говори с възторг за някогашните велики български царе, за победите им над гърци и сърби, за някогашните граници на българската земя, за храбростта, която е отличавала нашия народ. Не напразно е изобразен лъв на българския герб.

За да посочи по-ясно предимствата на българите и техните царе, той ги съпоставя с гърците и сърбите. Българите стоят по-високо от гърците преди всичко с откритата си храброст. Като характерни черти на гърка Паисий изтъква коварството, злобата и хитростта.

„Греци имеяли болгари прости и глупави и укорявали их с техна мудрост и политика, и радили

всегда да ги покорят под своя власт. Но българи, ако и прости били и глупави от гръцка мудрост и политика, но на бран и войска били крепки и храбри: не бояли се греком на бран никако, но за толико лета се противляли греком. Греци имеяли мудрост и политика и церемонии много: болгари паки — храброст и согласие на бран неуклонна".

По-нататък той се обръща към сърбите и отблъсва техните нападки. Напразно се гордеят: историята им е пълна с измислици, лъжи и чудовищни преувеличения. Обзети от безгранично самомнение и комична надменност, те не са в състояние да съдят безпристрастно за себе си и другите. А русите най-малко право имат да говорят презрително и надменно за българите — те са се покръстили дълго време след българите — взели са и българското писмо и българските книги.

В своята история Паисий не забравя да спомене и за някогашната просвета и писменост. Намерението му е да покаже на поробените, че те могат да се гордеят не само с политическата си история, с победоносните си царе, но и със своите бележити книжовници и учители. И тук той има пред вид гръцките насмешки и клевети: гърците са твърдели, че „българите са повече прости орачи, копачи, овчари и занаятчии". През времето, когато гърците са преследвали българския език и книга, за Паисия е било важно да покаже, че България е имала някога свои видни писатели, които могат да се мерят по ученост и дарби с византийските — и които са писали на роден език.

Паисий е имал ясно съзнание за своя труд. Към своите съвременници и потомци той се обръща с тези думи: „Преписвайте тази история — ако не умеете да пишете, платете на други, да ви я препишат! Пазете я да се не погуби!" На неговия завет мнозина се отзовават. По стъпките му тръгват ре-

дица ученици и последователи, които не само преписват, но и преработват и допълнят неговата книга. Едновременно тя се е разпространявала по всички наши краища — в множество преписи — а по-късно и в печатни издания — и е будила патриотическо съзнание. За народа тази книга е била светиня — народна библия — към нея той се е отнасял с благоговение, наричал я е царственик. Чели са я ревностно в къщи и в училище — никоя наша друга книга преди това не е била тъй много четена. Поставяли са я в църква наред с Евангелието. Един от преписите е бил оставен да се пази вечно в Котленската църква. Преписвачът бележи на края: „Който усвои или открадне тази книга, да бъде афоресан и проклет от Господа Бога Саваота, и от 12-те апостола, от светите отци и 4-те евангелисти. Желязо, стомана и камък да се стопи — но той да се не стопи след смъртта си въвеки".

Славянобългарската история става изходна точка за създателите на нашата нова литература. Какво значение е имала за тях, виждаме ясно от признанието на Петко Славейков: На младини той мислел да се покалугери — под влияние на прочетените жития. Ала баща му, прост медникар, го отбил от това му намерение.

„До сега, продължава Славейков, аз мислех едностранчиво, само как да спася душата си, а след прочитането на тази история, аз си зададох цел, как да спася народа си т. е. как да му вдъхна патриотизъм. Прочитането и преписването на тази история даде друго направление на моите желания и на моята деятелност" [1].

---

[1]) Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика. София, 1894, стр. 86.

Епископ Софроний

По стъпките на Паисия върви неговият ученик Софроний — един от първите преписвачи и разпространители на Славянобългарската история. Неговата дейност спада към края на XVIII и началото на XIX век.

Софроний произлиза от североизточна България, — от градчето Котел, което е дало най-много дейци на нашето възраждане. Целия си живот прекарва в скитания, бедствия и страдания. Преследван от турци, гърци и кърджалии, той не успява да се задържи никъде за по-дълго време — скита от едно село в друго, от един град в друг — докато най-после успява да мине във Влашко, — в Букурещ — дето прекарва по-спокойно последните дни от живота си. От прост свещеник и учител в родното си място, дето е работил като проповедник и реформатор на българското училище, той успява да се издигне до епископски чин.

Ще отбележа тук само най-главните му произведения.

Своята популярност като книжовник и проповедник Софроний дължи на един сборник от евангелски проповеди и поучения, озаглавен Неделник. Това е първата печатна новобългарска книга (1806).

В Букурещ той написва най-хубавото си произведение — своята автобиография, озаглавена Житие и страдание грешнаго Софрония. За нас тая книга има значение, преди всичко, като из-

повед на една от големите личности на възраждането, и на второ място — като твърде важен исторически документ, който рисува живо положението в България към края на XVIII век, когато са върлували кърджалиите. Тук ние долавяме не само живия образ на тая личност, но и духа на времето. Без да съзнава значението на своето дело, без да си поставя по-широки литературни цели, Софроний написва една необикновено ценна книга — дава своя собствен образ, своите прилуки, върху фона — средата, с която всекидневно се досяга. Реалистично и картинно са изобразени тук отношенията между роби и господари, личните и народни бедствия, битовите условия в затънтените наши краища.

Това не е само една лична изповед; то е в същото време изповед на поробения българин — бих казал: на българския народ през робството. Тук сам народът разказва за себе си — просто и при това с необикновена сила на израза — разказва за страданията си, за обидите, които е понасял, за унижения, на които е бил подлаган в продължение на векове и за онова безкрайно търпение, в което се проявява не пасивитет, а сила на волята. В автобиографията са дадени онези елементи на народната психика, които са се оформявали под влияние на робството. Когато четем този безизкуствен разказ, пред нас изпъква българинът — най-напред с безпримерното си търпение. С упорита и неизчерпаема воля той се мъчи да преодолее тежкия гнет и тия всекидневни, непрекъснати страдания, на които е осъден. Въпреки толкова мъчителни изпитания, той не е обезнадежден — неговата мъка не води към отчаяние, нито пък към песимистичен мироглед; напротив, винаги намира в себе си енергия и воля да се противопоставя мълчаливо и упорито. Обстоятелствата само външно го побеждават — душата му

винаги остава крепка, незасегната в основите си от ударите на съдбата.

Изложението е увлекателно, изпъстрено с живи описания и диалози, с изображение на драматични епизоди. Като произведение ценно в историческо и литературно отношение, тази автобиография е преведена на руски и френски.

Петър Берон

Един от видните реформатори на българската просвета е Петър Берон. Това е първото по-значително светско лице в новобългарската литература. Преди него тя се представя от свещеници и монаси, каквито са били Паисий и Софроний. И непосредно след тях иде Берон — един гражданин, възпитан в светски дух. За него старата литературна традиция, предишната църковно-религиозна писменост, не е тъй близка и родствена, не е тъй авторитетна, както е била за неговите предшественици: и по ум, и по влечения, той стой по-далеч от тая традиция — съдействува за особеното засилване на светската, новата струя в българската литература, — на онова, което се противопоставя решително на старото съдържание и старите схващания.

Берон е съгражданин на Софрония — роден в края на XVIII в. След като добива първоначално образование в отечеството си, отива за по-висока наука в Букурещ, дето е имало добре уредени гръцки училища. Установява се като домашен учител на един заможен българин, търговец в Кронщат. — И тук, в 1824 г., издава една кратка школска енциклопедия, означаваща един твърде важен етап в развитието на нашето училище. Тук той възстава против старите килийни училища, в които се изучват църковни книги, против старите методи на обучение. Берон е решителен привърженик на новите светски училища — в своите разсъждения и реформи той излиза от схващанията на съвременната педагогия.

Освен обширния увод, в който Берон развива реформаторските си възгледи, книгата съдържа елементарна българска граматика, избрани четива сведения из областта на естествените науки — изобщо всичко, което може да бъде полезно за учениците и необходимо в практическия живот.

Съчинението на Берона е важно не само с новата си мисъл, но и със своя език. Докато другите наши писатели се колебаят на какъв език да пишат — дали на църковнославянски или на народен — Берон, следвайки примера на друга, по-богата литература, пише на говоримия български език. При това, за основа той взема източното наречие — онова на което се основава съвременният наш литературен език.

Обзет от желанието да добие по висока образованост, Берон отива най-напред в Heidelberg, след това се установява за по-дълго в München, дето изучва медицина. Ала медицината не задоволява напълно неговите широки, разностранни духовни интереси.

Напуска лекарската служба, уединява се в Париж, — вглъбява се във физико-математическите науки, написва няколко съчинения на френски, в които разглежда въпроси главно из областта на физиката. В своите научни изследвания, той се домогва да установи оная неизменна, постоянна сила, която мотивира промените във физическия свят — и създава хипотезата за електрода, като основен фактор на всички природни явления. Според него, всички промени и явления в естеството са за зависимост от този основен елемент — нещо повече: според него, това е основната субстанция на света и битието. Като изхожда из своите хипотези, от изучванията си в областта на физиката и математиката, той се стреми към по-широки научни и философски обоб-

щения и системи — и тряба да признаем, не е бил лишен от способност за творчество.

Тоя високо просветен българин, който напомня най-добрите западноевропейски енциклопедисти, който е писал свободно своите съчинения на гръцки, френски и немски език, има неоценими заслуги за българското възраждане: за реформирането на нашите училища, за създаването на съвременния литературен език и в същото време — за развитието на българската философска и научна мисъл. Никой друг от представителите на нашето възраждане не се издига в интелектуално отношение до него. Той е централна фигура в развитието на българската просвета — преди освобождението; — съсредоточава в себе си качествата на модерния педагог с дарбите на писателя и вечно будните стремежи на учения.

Васил Априлов

Едно решително отклонение от традициите на старата литература образува също така просветителната дейност на Априлова. И Априлов като Берона е светски образован, живял е повече в чужбина, движил се е в среди — гръцки и руски. Един от заможните представители на българската емиграция в Русия, отначало той се чувствува убеден елинофил, горещ привърженик на гърцизма, дава материалната си подкрепа на гръцките училища в Русия, забравя дори матерния си език. Но постепенно той съзнава заблуждението си — особено, когато се запознава по-отблизо с руската литература, със славянофилското движение в Русия — когато прочита съчиненията на Венелина върху българската история; и от заслепен елинофил се превръща в примерен родолюбец.

Първото крупно дело на неговото родолюбие е основаването на Габровското училище. И Априлов като Берона се грижи за реформирането на българската просвета. За да посочи по какъв дух тряба да се реформира тази просвета, той основава в 1835 г. в родния си град Габрово образцово училище — жертвува значителни суми за неговото устройство и издържане. По примера на това училище, в което учението е било поставено на съвременни начала, възникват редица други училища в множество български села и градове. Габровското училище става център на новобългарското образование.

Априлов се е грижил за духовното пробуждане на българите не само с уреждането на нови училища,

но и със списването на книжовни произведения, в които е изяснявал целите на българското училище и българската литература и е запознавал русите с нашето възраждане. Главните негови съчинения са написани на руски. В тях той подробно говори за далечното минало на България, за условията на робството и съвременния духовен живот, за насоките на новата българска просвета и литература, за борбите на българите с гърцизма и гръцката черква. Навред в тия съчинения се чувствува силното влияние на руския историограф Венелин, един от видните възродители на българското племе. Като има пред вид своите минали заблуждения, Априлов предпазва българите от гръцката опасност, съветва ги да се не увличат до крайност от гръцката образованост, да не пренебрегват своя роден език и интересите на българската просвета. „Тряба да се победи тоя предразсъдък, пише той, и да се изкорени злото. Нека ми бъде позволено аз пръв да дам пример за това. Честит ще бъда, ако моите съотечественици ме разберат и ако обикнат родното, националното. Тогава ще видим славяни по ония места, дето днес географите и статистиците, по погрешка и по заблуждение, посочват жителите на други племена".

В своите писма и съчинения той подбужда българите да се освободят от гръцкото духовенство, да го заменят навред с българско, и разкрива престъпленията на фанариотите. Може да кажем, че той е един от предвестниците на борбата за черковно освобождение. Като говори за училищата, осъжда онези български учители, които поставят на пръв план изучването на гръцки език. Само българският език, казва той, може да служи за основа на новобългарското учение — само чрез него българите ще могат да създадат своя образованост и своя самостойна литература. „Всеки народ, пише

Априлов, колкото малък и да е, тряба да разработва езика си".

Априлов, който е прекарал дълги години в Русия, е убеден, че българите, които се стремят да се издигнат в културно отношение, тряба да се сближат с руската, а не с новогръцката просвета. Той изтъква, че руската литература стои несравнено по-високо от новогръцката, и че руският език, като родствен, славянски език, е много по-достъпен за българите. След Априлова, трябва да знаем, у нас значително се засилва руското влияние. От средата на миналия век нашите книжовници и учители се стремят вече не към Гърция, а към Русия, добиват образование в руски учебни заведения, усвояват основно руския език, увличат се от руската литература — и се завръщат в отечеството си като носители на руско влияние. Постепенно руското влияние все повече се засилва и измества новогръцкото и сръбското. През втората половина на миналия век — и след това, българската литература се развива главно под влияние на руската, в много случаи отразява нейните идеи и форми.

По онова време нашите книжовници се разделят на два враждебни лагера по въпроса за езика. Едни, като имат пред вид гръцкия литературен език, архаичен в основата си, са на мнение, че литературата тряба да се списва на език близък до черковнославяиския; други пък от книжовниците, които гледат по-трезво на въпроса, без предубеждение, подържат, че литературният език не тряба да се отделя от живия народен говор. Привържениците на черковнославянския език са против употребата на членните форми, понеже те са чужди на черковнославянския. Когато пишат, те избягват тия форми и съзнателно се стараят да архаизират езика. Те са твърдо убедени, че черковнославянския език е език на старата българска литература, мислят го за кла-

сически, подобно на старогръцкия. Априлов изтъква заблужденията им. Като се основава на изследванията на руски слависти, той им доказва, че между черковнославянския и старобългарския има грамадна разлика, че тия два езика не могат да се индентифицират: черковнославянският език възниква покъсно и се характеризира с една фонетика, различна от старобългарската. Ако нашите писатели, казва Априлов, искат да поправят своя език, тряба да вземат за коректив старобългарския, а не руската редакция и черковнославянския.

Изобщо, по въпроса за езика, както и по ред други въпроси, свързани с българската просвета, той излиза от разумни и съвременни схващания — свободен е от предубеждения — и със своя авторитет оказва твърде силно влияние върху нашите писатели и учители. Благодарение на него, на Берона и на неколцина други наши книжовници, все повече започва да надделява в литературата онова течение, което се основава на живата българска реч — поточно: на източното българско наречие.

Неофит Рилски

Н. Геров

Един от първите ръководители на Габровското училище е Неофит Рилски, виден български просветител и граматик. Неофит Рилски произхожда от Македония. Тази страна е дала видни дейци на българското възраждане. От Македония е българинът Христофор Жефарович, който през XVIII в. се грижи еднакво за българската и сръбската просвета. От там излизат народни будители, като Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Архимандрит Теодосий, чиято дейност се отнася към второто и третото 10-летия на миналия век. И тримата работят като учители, проповедници и книжовници за пробуждането на българската народност в Македония. От Македония са най-видните събирачи на български народни умотворения — братя Миладинови, смели будители на българщината в Македония, познати и в полската повест. Те успяват да съберат най-хубави народни песни. И двамата умират в Цариградския затвор, наклеветени и отровени от гърците. Най-енергичните борци за черковна свобода са също от Македония. Освен това, там са родени неколцина от поетите на възраждането: Райко Жинзифов, напр., който възпява страданията на своя роден край и който пръв превежда на български полски поетически творения, — Григор Пърличев, преводач на „Илиадата“, който пише поеми на гръцки език и бива увенчан в Атина като даровит поет. Първите български печатници са основани също в Македония.

Изобщо, там българската книжнина намира най-горещи защитници и разпространители.

Един от тях е Неофит Рилски. Бащата на този наш книжовник е бил свещеник и учител; както повечето просветени българи от онова време, той се е увличал от гръцката образованост. Обаче Паисиевата история извършва цял преврат във възгледите му. „След прочитането на тази история, пише Неофит, баща ми стана друг човек". Най-напред Неофит се учи при баща си, след това в Рилския манастир, по-късно в прочутите гръцки училища в Мелник и Велес. Там той усвоява основно старогръцки и новогръцки език, запознава се с произведенията на класическите писатели и с просветителната новогръцка литература. Усвояването на елинската образованост, влиянието на гръцките учители, общуването с една по-образована гръцка среда — всичко това не отклонява Неофита от неговия патриотически идеал — напротив, засилва неговото национално чувство и неговото желание да работи за пробуждането на своя народ.

Дълги години той учителствува в различни български градове — най-напред в Габрово, — подготвя учители за новите училища, съставя учебни ръководства, събира около себе си ученици от всички български краища. В 1852 г. той е бил поканен от гръцката патриаршия за преподавател по черковнославянски в богословското училище на остров Халки. След това се уединява в Рилския манастир и остава там до края на живота си.

Първият и най-важен труд на Неофита е неговата Българска граматика (1835.). Това е първият опит да се напише системна българска граматика. В един обширен предговор Неофит развива своите филологически теории, а също и възгледите си върху българската просвета. Със своята патриотическа мисъл този предговор е оказал твърде силно

въздействие върху българските читатели. Както в историята на Паисия, тъй и тук, те са намирали доводи за подкрепа на своя патриотизъм. Между другото Неофит говори тук за богатството и старината на българския език, сравнява славянския език със старогръцкия и намира, че българският, който е произлязъл от общославянския, не е тъй оскъден и варварски, както го представят враговете на българската народност; напротив, този език е пригоден не само за сношение между простите, но и за израз на по-високи, по-отвлечени понятия и мисли. При това Неофит не забравя да изтъкне, че от всички славянски езици българският е най-близък до старославянския общ език. Подобно на Паисия, той намира случай да упрекне своите еднородци, задето са занемарили родната си реч и своята литература.

Характерно за този монах, за либерализма и широтата на неговата мисъл е, че като говори за българската просвета, той съветва българите да строят най-напред училища, а след това черкви и манастири — най-напред да издадат школски ръководства и след това черковните книги.

Самата граматика е поставена на една сравнително по-широка основа. Неофит се старае да обгърне всички български наречия в тяхната съвокупност, да открие общото помежду им, онова, което е характерно за целостния български език, а не само за едно местно наречие. Той защищава членната форма, понеже тя е присъща на всички български наречия. В нея той вижда едно предимство на българския език пред другите славянски езици. Ала като книжовник, възпитан в манастирска среда и в гръцки училища, той не може да се освободи напълно от старината, от литературната традиция: в много случаи прави значителни отстъпки на стария език и се домогва да създаде един изкуствен език — нещо средно между новобългарски и черковнославянски

език; за да означи по-точно характера на този език, Неофит го нарича славянобългарски. Не от малко значение за развитието на нашия литературен език е опитът на Неофита да пречисти българската реч, да отстрани от нейния състав онези думи, които са дошли от чужди езици — главно от гръцки и турски — и които смело могат да се заместят със съответни български думи. Неофит е един от първите български пуристи. Известна стойност на неговата граматика придават множество образци и примери, които придружават граматическите разяснения: в тях се съдържа ценен материал за проучването на българската диалектология и българския речник.

В 1840 г. Неофит превежда на новобългарски Евангелието, обаче патриаршията запрещава да се чете в черквите този превод.

Дълги години Неофит е работил над един подробен Български речник, като е имал най-добрите гръцки речници; думите са изтълкувани на гръцки и черковнославянски. За жалост, Неофит не успява да завърши това свое крупно дело.

С пълен речник на български език ние се сдобиваме едва след освобождението. Това е речникът на Найден Геров (1823—1900); в историята на нашето възраждане Геров е познат не само като филолог и енергичен борец за черковна свобода, но и като поет.

Неофит Бозвели

Един от най-активните и най-смели борци за черковна свобода е, без съмнение, Неофит Бозвели († 1848). В същото време той е една от характерните фигури на нашето възраждане, типичен представител на българския дух. Неофит въплощава в себе си, бих казал, българската желязна упоритост — въплощава не твърдоглавието, своенравието на българина, не оная тъпа упоритост, която е повече от отрицателно качество, а съзнателната, смислената, от нищо ненадвита упоритост на характера, която се проявява в обществени борби, в отстояване на граждански и национални идеали. Неофит е винаги бодър — никога не пада духом и не се отчайва. Ако има нещо, което неговите врагове никога не успяват да сломят, то е неговата вяра и неговата упорита воля. Като твърда и решителна натура, като човек, който за нищо не изменя на убежденията си и на своята борческа воля, той е притежавал всички ценни качества, за да бъде народен будител, вожд и обществен агитатор. По темперамент Неофит е повече бунтовник, революционер, отколкото монах и мирен просветител: съвсем не е било по характера му да се затвори в манастирската килия, да се отдаде на пост и молитва и да мисли за спасение на душата си, както са правили неговите събратя монаси; нито пък е имал търпение да се затвори в някое училище, ред години да учи децата на четене и писане и спокойно да чака плодовете на своите усилия. Той е винаги вдъхновен агитатор и все дири

аудитория за своите патриотически проповеди — дири среда, на която да въздействува и която да поведе след себе си. Винаги готов за решителни предприятия, той застава пред най-големи опасности, излиза срещу врагове, които са по-силни от него — по-силни, разбира се, не с волята си, а с властта си — бива хвърлен в тъмница, изтезаван в продължение на няколко години — и след като излиза от тъмницата, без да се колебае, тръгва отново по предишния път с удвоена енергия и смелост. С какъв предприемчив и решителен дух се е отличавал Неофит, се вижда най-добре от неговите странствувания. От родното си място Котел той се озовава в Атон, от там скита из гръцките острови на Бяло море, за да се запознае с гръцките нови училища, агитира между българите в Цариград, виждаме го все същия в Свищов, Търново, Калофер, по едно време се вестява в Сърбия, печата там свои съчинения и се интересува живо от сръбската политика, — целият му живот минава в скитания и тревоги. Ако се е заседявал по-дълго време на едно място, то е било в светогорската тъмница. Нищо не е в състояние да убие енергията му. В тъмницата той пише свои изповеди, чъртае нови планове за патриотическа дейност, възмущава се от делата на своите врагове и в едно от писмата си възклицава: „Не само правдата ми и кръвта ми, но и пръстта от гроба ми ще вика към Бога!“ — Когато е разочарован от действителността и от всичките ѝ възможности, той започва да вярва в чудеса — на всеки случай винаги вярва в нещо. И както Мицкевич в началото на Pan Tadeusz се обръща към света Богородица, към ченстоховската света Богородица, закрилница на полския народ, с молба да стори тя чудо, та полските изгнаници да се възвърнат в отечеството си, което им е отнето, тъй и Неофит в писмата си от затвора се обръща към Бога и го

моли да извърши чудо — да го освободи с някакво чудо от тъмницата.

Че този човек се е домогвал до една истина, до една идея, която да произлиза направо от неговата дейност, от постъпките му, че се е опитвал да се издигне до една синтеза на всичко онова, което върши и което мисли за свой идеал, се вижда най-добре от неговите изповеди. На много места в тези изповеди, в светогорските му писма, звучи библейски пророчески тон, който тъй много му подхожда. Така говори само човек, който има да каже нещо важно, някаква ценна, дълбока мисъл — такава мисъл, до която е дошъл не чрез книгите, а чрез делата, чрез изпитанията на своя собствен живот: — „Едно таинство, прочее, е потребно за да управлява някой света — да е силен: защото в силата не се съдържа нито лъст, нито мечтание". В тази афористична мисъл Неофит изтъква, че ако някой иска да създава съдбините на един народ и да бъде негов вожд, тряба да притежава желязна сила, духовна сила — на тая сила са чужди лъстта и мечтанието — чуждо е всичко онова, което убива волята. Навред, и в произведенията си, и в собствената си съдба, той изтъква личната воля като качество, от което се определя моралната ценност на всяка личност; и благодарение на тази своя воля той е можал да изтрае толкоз страдания и да запази бодростта си докрай.

Има и нещо друго, което го крепи; то е неговата вяра в нравствената сила на българския народ. Той е дълбоко убеден, че този народ, който се пробужда пред неговите очи и заявява своите права, ще бъде един ден сам творец на своята съдба и своята история. Крепи го и вярата му в Бога, който ще го освободи. И действително Бог го освобождава — но не с чудо, а по един най-естествен начин — освобождава го не само от тъмницата.

Там той е прекарвал в продължение на цял месец съвсем самотен, изоставен от всички. Тия, които са се отбивали случайно при него, заварвали са го простян на одъра да ридае и нарежда като Еремия. Неговите страдания са били тъй непоносими, до такава степен е бил съсипан от тъмницата, че понякога е падал в безсъзнание и в продължение на часове не е можел да се свети. В 1848 г. той умира в ръцете на един свой млад и предан ученик.

Този враг на гърцизма е бил много добре запознат с гръцката стара и нова литература. В произведенията си споменава за Омира и неговите херои, за гръцката митология, — познавал е произведенията на Лукиана и се е влиял от неговите сатирични и хумористични диалози — с увлечение е е чел Фенелоновия Телемах, следял е развитието на новата сръбска литература, проявявал е известен интерес към руската литература на XVII и XVIII век.

За българското училище той приготвя една школска енциклопедия, по-обширна от Бероновия буквар, озаглавена Славянобългарско детоводство (1835). Тук той учи българските деца на патриотизъм, обяснява им що е любов към отечеството, запознава ги с елементарната българска граматика, дава им отбрани четива, изтъква значението на възпитанието и образованието, изброява задълженията им към българския народ и българското отечество. Между другото тук срещаме кратки сведения из областта на психологията и естетиката: авторът обяснява, що е живопис и музика и какво се изисква от един художник. В географическата част на своето ръководство той не пропуща да отбележи славата на историческото минало и да напомни на българите за някогашните им царе и престолни градове. Изобщо цялото това ръководство,

което се състои от 6 части, е написано в патриотичен дух.

Главното произведение на Неофита е Мати Болгария — запазено е в две редакции. В първата диалогът се води между три лица: майката, която олицетворява България, синът — това е пробудената българска младеж, — и просветеният европеец — наставникът на сина. Майката оплаква своите нещастни синове: едни от тях са прогонени от отечеството си, пръснати из чужди земи, други са останали при нея само за мъки и бедствия. Подробно и реалистично Неофит рисува злоупотребленията и грабежите на гръцкото духовенство, страданията на българите, всички беззакония и неправди, които се извършват над тях. Неофит се противопоставя не само на гърците — покрай тях той изобразява и българските чорбаджии, които са действували заедно с фанариотите, говори също така за произволите на турската власт. По този начин той ни дава една пълна картина на българската действителност, като изтъква, че гръцкото духовенство, чорбаджиите и турската власт са трите най-опасни и най-големи врагове на българската народност. Бедствието на българите той обяснява, като излиза еднакво от духовните, политически и икономически условия — говори за тройно робство, в което изнемогва беззащитният българин. В никое друго произведение на предишната наша литература не са представени тъй подробно и с такава широка наблюдателност условията на робството.

Неофит не е спокоен наблюдател и изобразител на живота. Когато заговори за порочния живот на гръцките владици, за престъпленията на българските чорбаджии, той не може да удържи своя гняв, не може да намери думи, за да изрази възмущението си. Характеристиката на фанариотите и чорбаджиите

е злъчна и саркастична. — Неофит безпощадно изобличава и бичува, и в това изобличение именно се проявява най-определено неговият темперамент — темпераментът на злъчен сатирик. Той спада към онези наши писатели, които се проявяват главно като проповедници-изобличители, като гневни моралисатори — Пресвитер Козма в старата литература, Стоян Михайловски в съвременната наша литература.

Единствен изход от злото авторът вижда в просветата: народът ще бъде спасен, ако бъде просветен от свои учители, от свое духовенство, ако се освободи от гърци и чорбаджии, които безмилостно го ограбват и му отнемат всяка възможност да се грижи за себе си. Той подбужда българите да започнат открита борба с едните и другите, като прибягнат до съдействието на Високата порта и изложат пред нея своите искания. Повлиян от идеите и патоса на Паисия, от пламенните думи на неговата история, той се обръща към патриотическото чувство на българите, напомня им, че някога те са били свободни, че са синове на един велик народ.

В своите произведения Неофит си служи със стил, който подхожда на неговата личност. Тук стилът напълно изразява качествата на личността. Неофит създава свой, оригинален сатиричен стил, обогатява българския литературен език с нови елементи, нови словосъчетания и синтаксични конструкции. Речта му е сбита, синтенична, необикновено изразителна. Неофит е в своята стихия, когато изобличава и усмива. Патосът на гнева и негодуването характеризира както неговата личност, тъй и неговия стил. От неговото гневно чувство се определят колоритните епитети, с които си служи, възклицанията, ироничните изрази, повторенията, всички ония фигури и образи, които употребява в речта си и които са непознати на предишните книжовници. Със своята

форма Неофитовите диалози, както и неговите школски ръководства свидетелстват за един решителен опит да се превъзмогнат изразните средства, с които са разполагали неговите предшественици, — за едно домогване да се внесе живост и изразителност, повече стилистично разнообразие в литературния български език.

Иван Богоров

Тоя наш книжовник има особени заслуги за разработването на българската граматика и пречистването на литературния език (1818 — 1891). Той е основател на българската журналистика. Богоров се е учил в Цариград, Лайпциг и Париж. Прекарал е известно време и в Русия. И той като Берона е медик по специалност и не остава до край в кръга на своята специалност — виждаме го да се занимава с журналистика, литература и филология и да заляга за създаване на българската индустрия. За българските ученици той написва една ценна география (1851), в която дава доста подробни сведения за България, за нейните градове и села, за характера и поминъка на населението. Превежда от руски всеобщата география на Бардовски (1843), в която между другото срещаме сведения за Полша, за нейните градове и исторически паметници. За пръв път по тази география българите се запознават по-отблизо с Полша. Ето какво е казано тук за главните полски градове: „Слободний град Краков, на река Висла, напрежна полска столица, а сега е главен град на тая малка република. . . Тоя град има Съборна църква, най-великолепна в сичка Полша, с много паметници на полските кралйове, Университет, един от най-старите в Европа. . . Варшава, столицата на полско царство, многолюден и добър търговски град, с Университет, множество фабрики и богат панаир. Царский чифлик, Саксонский дворец и паметникът на Крал Сигизмунда III са за чудо. . .

Ченстохов, на река Варта, силна крепост, с прочут манастир и чудотворна икона на Божаматер".

В друга една своя книга Богоров разказва за пътуванията си из България, написва твърде ценни пътни бележки, в които проявява наблюдателност, хумор и способност за увлекателно, живо изложение. Името на Богорова е свързано и с историята на нашия фолклор: в 1842 г. той издава една сбирка от български народни песни и пословици — това е първата сбирка от български народни умотворения. Освен това, той е първият, който съставя пълен френско-български и българско-френски речник. Като Герова и Н. Рилски, той работи над един български речник — успява да обработи само първите букви. Най-важният му филологически труд е неговата българска граматика, издадена в 1844 г.

Както споменах, български граматики ние срещаме и преди тази дата — напр. граматиката на Н. Рилски. Но това са граматики на черковнославянски или славянобългарски език. Богоров пръв съставя граматика на говорим, съвременен български език. Тук е голямата му заслуга. Той не се отклонява от живата българска реч, признава само онзи литературен език, който се основава на тая реч, и решително се противопоставя на предишните граматици. При това Богоров, който като Априлова е познавал изучванията на руските слависти, не смесва старобългарски и черковнославянски руска редакция — старае се да обясни особеностите на новобългарския език, главно неговата фонетика, като излиза от старобългарския език. Със своята граматика Богоров нанася чувствителен удар на славянобългарската школа. Всички български учители, граматици и книжовници, които са защищавали правото на народния български език, застават на страната на Богорова и намират в неговия труд най-силни доводи в полза на своето мнение.

Твърде големи заслуги има Богоров и като пурист. Навред в своите книги и статии той се старае да избягва чуждите думи, като ги заменя с български; упреква българските писатели за прекомерната им слабост към варваризмите. Когато не намери подходяща народна дума, той предпочита да изкове своя дума, отколкото да си послужи с чужда. И постепенно все повече се увлича в своята страст да чисти и поправя езика — това е характерна чърта на всички ревностни пуристи — отива до крайности, кове невъзможни думи, загубва чувството за мярка и, без сам да забележи, изпада в комични положения. От съчиненията на Богорова, като се вглеждаме в техния език, най-добре можем да разберем, по какъв начин филологът, в грижите си да проучи и пречисти езика, незабелязано се отдава на една страст, която изцяло го завладява и дори заслепява. Постепенно започва да му се струва че няма по-важен въпрос от този за чистотата на езика, че нищо друго, изобщо взето, не представя такъв интерес, както борбата с варваризмите в езика. Освен това у него се развива комично самомнение, че никой освен него не знае родния си език: той не признава езика на другите за правилен и чист, убеден е, че само неговият език е непокварен и образцов. Постоянно иронизира, постоянно се подбива с вестникари, писатели и учители, с простите граждани — открива безброй грешки в речта им, без да вижда собствените си грешки и абсурдите на собствената си реч. Така той се движи в една крайна посока, докато най-после остане сам — без някой да следва неговите образци и да се възхищава от неговия език.

И въпреки свойте крайности, Богоров внушава на българите един принцип: приучва ги да се отнасят по-съзнателно и по-критично към своята реч, да се грижат за нейната чистота и правилност, да не прекаляват в употребата на чужди изрази, особено

когато езикът им съдържа съответни народни думи. На всеки случай, в отношенията си към езика Богоров проявява повече разбиране, повече съвест, отколкото неговите противници. Аз бих предпочел комизма на един пурист, на един страстен неологист, пред чудовищния, варварски език на оня писател, който обезобразява речта си със съвсем излишни чужди думи, само за да изглежда или много дълбок или много образован. Съзнателно дирените неологизми са за предпочитане пред невежеетвената или безразборна употреба на варваризмите.

Освен Н. Рилски и Богоров, у нас като пурист се проявява и професорът по българска литература А. Теодоров-Балан. Можем да кажем, че благодарение на тях и на редица други, които работят в същата посока, днес езикът ни е сравнително почист и че самите ние, когато пишем или говорим, по-внимателно се отнасяме към своя език — макар и да иронизираме над техните крайности.

Борба за църковна независимост

Началото на нашето възраждане се характеризира със стремеж към просвета, към уреждане на реформирани български училища. Постепенно целите все по-ясно се определят, разширяват се — и все повече обединяват народните сили. Стремежът към народна просвета води към борби за духовна свобода — борби за правата на българската народност да се учи на своя език, да се развива свободно, да има както свои училища, тъй и своя черква и свое духовенство.

Ред политически условия, неблагоприятни за турската държава, засилват борческите стремежи на българите. Разложението на турската империя продължава и през XIX век. В 1839 г. правителството се вижда принудено да признае с тъй наречения Хатишериф еднаквите граждански права на всички турски поданици, без разлика на народност и религия. Тия права са били потвърдени повторно с Хатихумаюна от 1856 г. Разбира се, с тия два държавни акта положението в турската империя не се променя съществено: правата не са били дадени тъй, както са били обещани. Но все пак не може да се не признае, че Хатишерифът и Хатихумаюнът са били за нас от твърде голямо значение: те са служили като юридическо оправдание на българските домогвания, на тях са се позовавали българите в борбата си за черковна свобода.

От 40-те години нататък отношенията между българите и цариградската патриаршия започват все повече да се изострят – българите все по-смело

заявяват незадоволството си от гръцкото духовенство. Те искат от патриаршията и правителството да им бъде признато правото да имат свое духовенство, българско духовенство, което да се грижи за просветата им, да служи и проповядва на български, а не на гръцки. Тая борба за българско духовенство се превръща по-късно в борба за пълно освобождение от патриаршията, за създаване на независима национална черква.

Черковната борба, значи, изразява друг един важен момент в историята на нашето възраждане. Целта е да се създаде една здрава черковна организация, която да ръководи народните сили. Черквата се схваща като важен фактор на национално съществуване и обединение, като огнище не само на религиозни, но и на национални патриотически идеи. В нея взема участие целият български народ. Ето защо тя е борба демократична в основата си — борба за създаване и закрепване на една чисто народна черква, подържана от самия народ, управлявана с неговото участие, ръководена от будно и просветено народно духовенство.

С каквито средства и да си е служила, патриаршията не успява да се наложи. Налагат се българите, въпреки противодействието на патриаршията и турското правителство. Най-после правителството се убеждава, че има срещу себе си една организирана обществена сила, за която тряба да държи сметка, вижда се заставено да удовлетвори българските искания, за да не вземе черковната борба по-широки и по-опасни размери. В 1872 год. българите се освобождават от патриаршията, създават своя независима черква, начело на която застава български екзарх, избран от народа.

Голямото значение на черковната борба не се изчерпва с освобождението от гръцката духовна

власт. В тази борба българският народ се подготвя за упорити обществени борби, възпитава се политически, издига се до обществено и гражданско съзнание. Ръководен от енергични, мощни личности, като Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Петко Славейков, Драган Цанков, той се приучва да отстоява своите права, да се отнася с повече съзнание към своите съдбини и да се жертвува за един по-висок обществен и национален идеал. И след като изнася на своите плещи таза борба, увенчана с победа, той насочва по-нататък силите си към извоюване на политически права. От борбата за духовно освобождение, след постигането на черковната независимост, се преминава към борба за политическо освобождение.

Черковната борба, която продължава повече от 20 години, оставя своя дълбок отпечатък и в литературата. В зависимост от нея се развива нашият периодически печат, който изразява и насочва общественото мнение, — развива се в същото време нашата историческа литература, проучва се историята на българската черква, за да се обосноват историческите права на народа. Дори художествената литература е значително засегната от идеите на черковната борба. Пишат се произведения, които рисуват реалистично покварата на гръцкото духовенство, осмиват и бичуват увлеченията на гръкоманите — възниква обилна сатирична и хумористична литература, която има за предмет гръцкобългарските отношения.

Начало на периодическия печат

Основател на нашия периодически печат е Константин Фотинов (1790—1858). Роден в Самоков, в подножието на Рилската планина, той добива по-високо образование в гръцки училища и се установява като книжовник и учител най-напред в Смирна, след това в Цариград, дето и умира. По покана на Британското библейско общество той започва да превежда библията, но не успява да завърши превода; съставя и една кратка всеобща география (1843), която е имала необикновен успех. В нея, преди Богорова, той описва и българските земи, като излиза от лични, непосредни изучвания. Макар да е учителствувал в гръцка среда и да е преподавал на гръцки, далеч от отечеството си, макар да е добил образование в гръцки училища, той се проявява в своята география, както и в другите си произведения, като горещ патриот — осъжда онези свои еднородци, които от любов към гърцизма се отричат от своята народност и забравят своя език.

Без съмнение, най-важното негово дело е основаното и редактирано от него списание Любословие — първото българско списание; започва в 1844 г. и излиза в продължение на две години. „Любословие", което следва образеца на гръцки списания, съдържа най-разнообразен материал: статии от педагогичен и просветителен характер, в които са застъпени най-либерални възгледи; в тия статии Фотинов между другото ратува за правата на българската жена и се явява като убеден защитник на женското образование; поместени са ред статии из

областта на историята, географията, народното стопанство, търговията, хигиената и естествените науки. С политика и обсъждане на политически въпроси редакторът не се занимава, понеже това му е запретено от турската цензура. Задоволява се само с най-обикновена политическа хроника, с кратки политически съобщения, които е извличал из гръцките вестници. Най-слабо е застъпен в списанието художественият отдел — с няколко стихотворения и преводни разкази.

След Фотинова за развитието на българския периодически печат е съдействувал твърде много споменатият вече Иван Богоров. Той е основателят на българския вестник. В Лайпциг, в 1816 г., Богоров започва да редактира граждански, търговски и литературен вестник Български орел. Понеже някои от неговите еднородци се намерили твърде гръмко и опасно това име на вестника, предизвикателно за турската цензура, от втория брой вестникът скромно е наречен Български народен известник. Богоров подробно обяснява, какви мотиви са го подбудили към това предприятие: всички народи се стремят към просвета и реформи, грижат се за своята литература, подържат периодически печат, та и българите тряба да следват примера на най-просветените от тях. В програмата на вестника Богоров обещава на своите читатели да ги държи в течение на по-важните политически събития — особено събитията в Турция и в съседните на България страни; обещава също да ги запознае с живота на славянските народи, да им даде „описвания на някои чужди места, страни и народи на бащинията ни, както и от другите европски страни, и повечето славянските, като да стоят те по-близо към нашът народ; случки на щастието на народът ни от старо време до днес; известия на нявгашното ни слободно управление, делата на нашите юнаци и на нашите царе, честта на бащинията и др. т.“

Със своя език и със съдържанието си вестникът на Богоров стои по-високо от списанието на Фотинова. Докато Фотинов се старае да пише на славянобългарски език и прекалява с архаизми и изкуствени конструкции, непонятни за широките читателски среди, Богоров, верен на своите граматически теории и на своето чувство на българска реч, пише разбрано и просто. При все това вестникът му не е имал успех: сам редакторът е разполагал с твърде оскъдни средства, неговите заможни съотечественици не го подкрепили; при това подържането на един български вестник в Лайпциг в онова време е било твърде трудно, почти невъзможно. По-щастлив е бил Богоров като публицист в Цариград, дето започва да издава от 1848 г. Цариградски вестник, който излиза 13 години и е допринесъл твърде много за политическото възпитание на българския народ.

Петко Р. Славейков

Редом с пидактичната, школска и научна литература се развива и поезията.

Един от първите най-видни поети на възраждането е Петко Р. Славейков, роден в Търново. Макар и да произхожда от твърде просто и бедно семейство, благодарение на своите големи дарби, на своята воля, той успява да придобие ценни познания и да прояви своя несъмнен поетически талант в редица лирически и епически песни. При това, въпреки че е бил самоук, той е заслужил твърде много за развитието на нашата наука — със своите статии и изследвания върху българската история и етнография, с множество събрани, обнародвани и обяснени от него народни умотворения.

16-годишен, той се посвещава на учителство — твърде млад — но не и неопитен. Бъдещият поет и борец поличава още в тая раннна възраст. В Търново, дето е започнал своето учителство, той написва по размера на народните песни, една сатира, в която усмива порочния живот на Търновския владика. Песента веднага се разпространява из града, попада в ръцете на злобния владика и младият поет бива затворен в един курник. Вечерта, черковният клисар българин, му донася скришом храна — и за назидание му казва троснато пословицата — „Да би мирно стояло, не би чудо видяло". Тая пословица — чута за пръв път — направила силно впечатление на Славейкова, не само с мъдростта си, но и със своята форма. Още тогава у него се заражда интерес към

народните пословици и поговорки, и изобщо към народното творчество.

В родния си град той е учителствувал само два месеца; повече не можал да остане там, понеже са го прогонили като опасен агитатор и враг на гърцизма. Така, още юноша, той се намесва в църковната борба — в същност той е един от тия, които я започват; противопоставя се енергично и упорито на чуждото духовенство — изобличава го и подбужда българите против него със своите проповеди и сатири. След като напуща Търново, за него настават години на изпитания и непрекъснати скитания от едно място на друго. Никъде не успява да се заседи по-дълго, било поради смелите си проповеди, било поради епиграмите и сатирите по адрес на народните врагове. Преследван от гърци и турци, а също и от българи, на които не са се харесвали неговите изобличения, той обикаля всички български краища, минува през какви не бедствия; няколко пъти загубва ръкописите си и отново пише загубените си произведения, много пъти е бил затварян, веднъж е бил воден на бесило, окован във вериги — и по чудо се спасява. С право бележи неговия син — Пенчо Славейков — че неговият живот, живот на човек от Ренесанса, е цяла легенда.

Тия скитания и приключения са от твърде голямо значение за неговото развитие. Той се запознава от близо с простия народ, изучва неговия бит, неговото минало, неговите поетически творения — изобщо всичко онова, в което се е проявил националният български дух. А най-вече усвоява богатствата и силата на своята родна реч — и тряба тук да подчъртая, че никой от нашите поети и изобщо писатели не е познавал народния език тъй добре, както са го познавали Петко Славейков и неговият син Пенчо.

В своите странствувания Славейков успява да обогати своя жизнен опит, да закали волята си, своя непреклонен характер.

Постоянно изложен на преследвания, принуден сам да си пробива път в живота с труд, със собствените си сили, без да очаква подкрепа от някого, той развива своя борчески, мъжествен дух, приучва се да се отнася със стоическо спокойствие към най-тежките изпитания, към най-жестоките гонения, навиква да преодолява всички онези пречки и неблагоприятни условия, които биха сломили и отчаяли един човек с по-слаба воля, с по-изтънчени нерви, с болезнена натура и с по-малко вяра е себе си. Колкото по-добре и от повече страни познава живота, колкото повече спънки и несгоди побеждава, толкова по-спокойно гледа на него, и толкова полесно запазва разновесие в затрудненията. При това, цялата негова личност, с всичкото си духовно съдържание, добива отпечатъка на неговия житейски опит. Душата му се оформява и закрепва в борбите, които бил заставен да води за постигане на известни цели от личен и обществен характер. Всичко у него се отличава с практически смисъл — в зависимост е от условията на околната действителност: неговият мироглед не излиза никога извън тая действителност, извън неговия личен опит; демократизмът му се изразява не като теория, а повече като непосредно чувство, като готовност да служи винаги на своя народ; цялата му литературна дейност, неговата публицистика и поезия, неговият хумор, сатирите му — всичко това има своите корени в българския живот, в действителността, с която Славейков от дете още се е срастнал. Той не е голям любител на отвлеченостите и изобщо на онова, което носи теоретичен, книжен характер и няма значение за практическия живот. Славейков не проявява особена склонност към предприятия, които не са във

връзка в даден момент с известни народни или обществени потребности. В своите схващания и идеали, във всичките си деяния той излиза винаги от чувството си за българските условия и винаги се проявява като човек на практическия живот — със здрав смисъл, всякога трезвен, въздържан, вразумителен, с ясен поглед за всичко, що става наоколо му.

Така в скитания и непрестанни борби, сред несгоди и лишения той е образувал своя характер и мироглед, подготвял се е за народен будител, за обществен и политически деец, определял се е като родолюбец, който е готов да жертвува своята личност за общите интереси на отечеството.

Още от първите му поетически творения, издадени отделно в 1852 г., ние можем да съдим за неговите дарби. С мелодични стихове, изключителни за тогавашната наша литература, той рисува нежни пейзажи, проникнати от романтично и сантиментално настроение. Лунното осветление на Търновските развалини го унася в елегични спомени, и в неговото въображение възкръсва историческото минало. В други песни поетът оплаква своята тъжна младост и самотност.

Това са първите истински поетически произведения на новата ни литература. Както споменах, те са писани към средата на миналия век. Нито поетическият език е бил разработен, нито пък е имало преди това домашни поети, които да служат за образец на Славейкова. И наистина, за очудване е, че той е успял да създаде такиви стихове, които на много места ни изненадват със своите образи и сравнения, със своята мелодичност, със свободното движение на поетическата реч. То показва, че Славейков наистина е притежавал поетически талант и го е проявил още в първите си поетически творения.

През 50-те години Славейков продължава да

учителствува, сътрудничи в български периодични издания със своите статии и стихотворения, събира народни песни, които в 1885 издава Руската академия на науките. Заслужват отбелязване неговите смешни календари, в които ни един български порок не е пощаден. За всеки месец и всяко число на месеца той намира да каже нещо духовито. Например: „Оле, мода, оле! На момите мамарец, на булките вагарец, на мъжете папарец, на кесиите молец, на парите чума! — Награждава се един български писател за едно полезно списание: от Михалци една метла, от Габрово едно блюдо, от Елена едно шюле, а от Трявна едно пискюлче, да го носи на чело, кога върви през село. — Юний. Има 30 дена. Зодията на този месец е рак — помощник и покровител на българската книжнина. — Равенство и еднаквост между мъж и жена: мъжете войници, жените волници, мъжете политици, жените покитици, мъжете дипломати, жените дипловати, мъдруват, хитруват, света разправят. На някои мъже това се не нрави, сиреч туй го не харесват. Нека се в тила почесват. — Пак марана: хайлазите плачат от мухите, борчлиите от бълхите, неженените от дървениците. — Нощите възхладни. Дене пак ще пече. Който иска да не му е толко тежина, да иде при местния архипастир да се поразговори за успеха и образованието на българите, и нека бъде уверен, че ще се поразхлади, може биле и студени тръпки да го побият. — Един скъперник сънувал че умрял, и като видял че станало много масраф на погребението му, стресва се, скача от сън и се обесва. — Мъж е онзи, който върже гащи, и писател, който знай да дращи. — Панаир без кражба, къща без кавга, село без кучета, гора без вълци, големец без лъжи — нито е било, нито ще бъде. — Кавгата между мъж и жена трае докато изсъхне една кърпа. Пази, Боже, да се не случи кишовно. . .“

Същият хумор отличава и неговия вестник Гайда, който излиза през 60-те години. Със своя естествен хумор, с духовитото си изложение и разглеждане на събитията, вестникът е бил твърде популярен — както е било популярно изобщо всичко, което е писал и печатал Славейков.

По него време той намира възможност да осъществи една отдавнашна своя мечта — да се установи в Цариград. Поканен е бил там от протестантски мисионери — да работи над българския превод на Библията. Славейков отива в турската столица тъкмо в момента, когато църковната борба започва да се засилва. Отношенията между българите и патриаршията са се изостряли все повече и споразумението между двете страни е ставало все по-невъзможно. В Цариград той взема по-активно участие в борбата — застава начело на цариградските българи — и сам той чъртае посоката на тая борба със своя нов вестник Македония — един от най-добрите наши вестници. На страната на Славейков е българската младеж. Той е против всяко споразумение и примирение с патриаршията — ратува за независима народна църква, за пълно отделяне на патриаршията. Благодарение на Славейкова, на неговата смелост, на неговите борчески, пламенни статии — благодарение на редица други борци, също тъй енергични, българите успяват най-после да се сдобият със своя народна, независима църква — в началото на 70-те години.

Преследван от турското правителство, като опасен агитатор, Славейков напуща Цариград и работи отново като учител и неуморим книжовник в отечеството си. През време на освободителната война той преживява най-голямото нещастие в живота си: изгарят всички негови дългогодишни трудове, които е готвел да издаде: — една цяла книга стихотворения, огромен фолклорен материал отчаст

обработен, обширен български географски и исторически речник, материали за български речник, сбирани от всички краища на нашето отечество, няколко завършени сбирки български народни песни и пословици. До края на живота си той не е можал да прежали тая тежка загуба. Успява да запази само една нищожна част от събраните пословици, които издава в два тома.

Неуморим обществен ратник, Славейков не напуща арената на нашите обществени борби и след освобождението; неизменно се ръководи от същите демократични принципи, които са го вдъхновявали и по-рано. Списва нови вестници, ратува с тях за обединението на българските земи, разпокъсани след Берлинския конгрес, взема участие в изработването на конституцията, бива избран няколко пъти народен представител, известно време е бил и министър. Заедно с Петко Каравелов той е основател на българската демократична партия. Горещ защитник на конституцията и на народните правдини, той е бил жестоко преследван от своите политически противници, затварян, изтезаван — дори на старини. Но ни веднъж не изменя на убежденията си и на своя твърд характер. Никой от нашите политически дейци не е бил тъй популярен и обичан. Народът го знае под името дядо Славейков — и с това просто име изразява всичката си почит и симпатия към него.

Славейков умря в 1895 г. — доволен от своето дело, след труден борчески живот, със съзнание, че е изпълнил дълга си към своя народ.

Да минем по-нататък към неговата поезия.

През своите борчески години той създава най-хубавите си и най-зрели поетически творения, в които, редом с интимните си преживявания, изразява своите граждански идеали и стремежи — всичката си преданост и любов към народа. Тук ние долавяме не само мъжествени борчески тонове. Има мо-

менти, когато борецът е отчаян от равнодушието и апатията на своите еднородци, от тяхната пасивност, чувствува се сам, изоставен, неразбран от своето поколение — и излива жалбите си в елегични стихове. Той е готов дори да се откаже от по-нататъшни борби и песни. Защо да воюва, когато никой не го следва, защо да пее, когато никой не го слуша и разбира.

Не пей ми се | , и защо ли | да пея
в тез години | , аз в каквито | живея. . .

Достойните за слава и песни отдавна са измрели — те принадлежат на миналото — за тях днес никой си не спомня. А живите негови съвременници са безчувствени, равнодушни, нищожни — и той като Словацки би ги нарекъл хлебоеди. Неговата поетическа дарба никому не е потребна — и той боязливо чувствува, че тя ще заглъхне, щом никой не споделя чувствата му. Вдъхновението има цена за него само тогава, когато неговият плам може да се разгори в душите на другите. Песен без отзив — по-добре да я не пее — по-добре е да замлъкне — да окачи лирата си „на безродни и бодливи глогини".

Нека там й ветрец струни подръвна,
нека глухо с звук на жалби покънва,
дор настане друг род, с чувство по-знойно,
друго време, по за песни достойно. . .

Но тежко на този народ, който не слуша своите пророци и певци. В гняв поетът изрича своята печална прокоба: народ, който е глух за песни, осъден е на безславна, позорна смърт.

И поетът, огорчен, престава да пее след тази елегия — за известно време. Напразно се е заричал. Скептицизмът и възмущението достигат своя връх — и след тях иде спокойната размисъл. Към кого собствено е отправял горчивите си думи и прокоби?

Той се вглежда отново в робската действителност — и вижда сега по-ясно отколкото друг път, че тия, които е презирал преди, достойни са в същност за съжаление. Презрението към другите се превръща в състрадание — нещо повече: поетът сам се отвръща от себе си; неговото разкаяние за предишната жестокост преминава в самопрезрение и самобичуване. В безропотното страдание на народа той вижда подвиг много по-голям, по хероичен, отколкото цялата негова дейност, която го е довела, макар и за момент, до апатия и егоизъм. Без да ще, той съпоставя личното си страдание с общото и узнава, колко е нищожно първото, личното, в сравнение с общонародното. Жестокостта към другите се превръща сега в жестокост към самия себе, той се осъжда, задето се е отдал по-рано на презрение и ненавист, на чувства от чисто егоистичен характер, и то тъкмо, когато околните най-много са се нуждаели от неговата помощ.

Израз на тоя вътрешен прелом е стихотворението Жестокостта ми се сломи, в което той изцяло проявява същността на своя борчески характер. Сега той напълно забравя себе си и своето лично страдание.

И рекъл бях: аз няма веч да плача
за тежките на тоз народ беди!
Ожесточен, пощада му не рачах —
„Да тегли", думах с яд, „нал' тъй мъжди!"

Народ такъв, за друго недостоен,
освен за мъки, нужди и тегла,
неучен род, безсмислен раб, спящ воин,
що чака той за тези си дела?

За тоз живот в мъртвило жалко,
така мърцина влачен ден за ден,
теглото му бе изкупленье малко,
и не намери отзив то у мен. .

Но, майко, чух как Богу дух си дала,
преследвана и то за моя грях,
размислих как невинно си страдала,
за туй, нали, че твой синази бях? . .

И поменах горката си невеста,
що прави с мойте клети две деца,
без теб, без мен, неволница злочеста,
как тегли от безжалостни сърца!

И в твойта смърт и нейното страдание
познах теглото аз на този народ, —
развредиха се мойте вехти рани
за неговът и наш злочест живот!

Жестокостта ми се сломи, аз клюмнах.
Заплаках пак и зинах та проклех, —
проклех аз тази в мене страст безумна,
да бъда горд и жесток, както бях.

Проклех и вси достойни за проклетства,
и срам и свяс притъпкали във прах,
виновници на всички тези бедства, —
а заедно и себе си със тях. . .

И вслушах се. . . И близо, и далеко
все пак този глас: „Ах, помощ иде ли?"
Въздъхнах аз и толкоз само рекох:
О, спи ли Бог? О, Бог не види ли!

Към края на живота си, уморен, паднал в старческа немощ, Славейков се почувствува вече безсилен да се впусне в нови борби. Едва когато старостта пресушва всички извори на предишната енергия и бодрост, той слага оръжие, дири утеха и спокойствие в спомените за предишните подвизи, и чака с примирение последния си час:

И сещам аз, и виждам аз,
в борба юнашка уморен,
за мен залезе светлий ден —
ей наближава сетний час.

За миналото спомен жив
във размислите ме теши —

мечтай за пролет цвят ревнив,
когато жега го суши.

Тежи ми свят, а на светът
и аз тежа, ненужен веч...
Изходен е уречен път,
изчерпапа за дело реч.

И сещам аз, и виждам аз,
в борба юнашка уморен,
за мен залезе светлий ден —
ей наближава сетний час.

Но преди да затвори очи завинаги, в размисли за миналото, което е преживял сам, и за бъдещето, което ще преживее новото поколение, той написва своето завещание — стихотворението Живите да работят — един борчески позив към младите, които идат да заемат поста на старите. И тук е изразено не разочарование, не отчаяние, а само умора и упадък на душевни и физически сили. Долавя се при това и една скрита въздишка, задето предишната борческа енергия няма да се върне никога вече:

Мудно ходи нашто време,
мина вече наший ред...

Това са двата начални стиха, изразяващи една затаена скръб, произтичаща от съзнанието, че е минал вече редът на едно поколение, което е извършило своята служба и е изпълнило дълга си. Това старо поколение, тряба да отмине вече, да признае безсилието си и да стори път на другото, младото поколение. Макар и отпаднал старец, Славейков ясно съзнава, че духът на новото време става все почужд за предишното поколение и изисква нови, млади сили. С това горчиво съзнание, че тряба да се отстъпи постът на други, са проникнати следните стихове:

Ето, нови дни настаха,
те на смена ни зоват . . .
Умореният заспаха,
живите — те нека бдят.

Към младото поколение, което иде да смени предишното, Славейков, като стар, опитен борец, се обръща с думите:

Зрей отсега младо племе
със надежда за напред
нас неволи надделяха,
вази те да не смутят. . .
Умореният заспаха,
живите — те нека бдят.

Срам томува, който тъжи,
че в света й минутен гост —
слава, във ръка с оръжие
който бди на своя пост!
Туй, що старите зачнаха,
млади ще го вкарат в път. . .
Умореният заспаха,
живите — те нека бдят.

В тая лирическа изповед са вложени ценни мисли — ценни са преди всичко, защото са плод на жизнен опит и на едно дълбоко прозрение в историческото развитие на живота. Славейков съзнава, че задачите и потребностите на обществения живот се усложняват с течение на времето, придобиват друг облик и разширяват идейното си съдържание. Новото време изтъква нови задачи, нови въпроси и потребности, непознати на предишното поколение. Заедно с тях се усложняват и развиват както обществените борби, тъй и общественото съзнание. Но има нещо, което тряба да остане непроменено и непроменимо сред промените — то е индивидуалната воля на борците, на тия, що създават основите на живота и на неговото развитие. Тая воля докрай тряба да остане мощна и несломена. Обществения

деец и гражданин винаги тряба да отстоява с твърдост убежденията си. Идеалите, които го вдъхновяват и които се разрастват, не могат да бъдат осъществени само с усилията на едно поколение. Всяко поколение е длъжно да ги възприеме, да ги прецени в зависимост от новите условия на действителността и да се жертвува за тяхното постигане.

Но не само това е искал да изрази поетът в отбелязаното стихотворение. За него общественият живот е не само непрекъсната борба, но и непрекъснато развитие, за което съдействува всяко поколение според силите си, като прибавя нещо ново към унаследеното от по-старото поколение. Това естествено развитие на живота не тряба да се прекъсва. Всяко ново поколение, според Славейкова, тряба да изхожда от оная точка, до която са стигнали неговите предходници. То тряба да оцени духовното наследство, завещано от предишното време, да използува готовия опит на миналото, за да не изразходва напусто силите си. На младите предстои да поправят грешките на старите и да довършат недовършеното от тях. Такъв е смисълът, вложен в два стиха:

Туй що старите зачнаха,
млади ще го вкарат в път.

Така Славейков отстъпва с готовност своето място на други, без да роптае, без да дири признанията на околните, защото сам дълбоко е убеден в ценността и значението на онова, което е извършил.

Освен множеството лирически стихотворения, Славейков ни е оставил и няколко епически песни, писани по подражание на народната песен. Ще отбележа само по-важните — на първо място Изворът на Белоногата, дето са възсъздадени народни поверия.

В тъмна нощ, след късна седянка, разговарят

пред вратата на една селска хижа двама влюбени — Никола и Гергана. Месецът е залязъл вече — петли още не са пропели — това е часът на черните веди, на самодиви и змейове. Девойката ги предчувствува и се бои: те може да завидят на тая щастлива обич. И поради това отказва да даде китката си на своя любим — в такава доба цвете се не дава. Обещава му на другия ден рано да го чака на извора — край селото — и там ще му даде росна китка. Но черна веда подслушва младите — и решава да ги погуби.

На другия ден в ранни зори, Гергана отива на извора за вода с росна китка на чело. Но там тя не сварва либето си, а един везир, който е пристигнал през нощта и е спрял с войската си при извора. Той вижда момата и остава смаян от хубостта й. Обръща се към нея, увещава я да се потурчи и да остане при него. Гергана не се съгласява. Той я заплашва, обещава й богатства, почести, безгрижен живот, ала тя решително отказва да промени вярата си, да напусне бащината си къща и родното си село, с което я свързват толкова много скъпи спомени. Мъчно й е най-много за нейната градинка, за полята и горските стърнища, осеяни с диви пъстри цветя:

Жално въздъхна Гергана,
умилно дума продума:
Няма там, аго, по вази,
няма там стени таквизи,
зиме със здравец обрасли,
лете със сива люляка;
няма там бяло кокиче,
ни теменужка дъхава,
между кадрави шубрачки;
в гора черноока игликз,
на всяко рано пладнище —
злат минзухарец в равнище,
ни ален божур в стърнище...
В моята мала градинка
доста е мене що имам —

всякакви ружи шарени,
дребен босилчец черночек,
бял кремък, чисто сребърен,
бисерно, росно леденче,
червен седянко вечерен,
синкави рокли раници,
карамфил зимен и летен,
и шибой кичест ператен...
Тез живи цветя няма ги
във вашите, аго, градини!
Там всичко расте на сила,
и дето расте, там вехне...
Хубаво всичко на село,
охолно, аго, на воля!

И накрай тя заявява, че е дала на либето си клетва за верност и нивга за нищо не ще я наруши. Везирът я заплашва със своята власт — българинът е негов роб и ако поиска, той може да му вземе живота — най-после той ще я вземе с насилие. Но девойката докрай остава непреклонна:

На живот ми си господар,
но на волята не ми си!

Тая смелост изненадва властния турчин — и той се прекланя пред нейната твърдост и всесилна обич. Надарява я богато и я отпуща на свобода. За спомен на срещата с нея поръчва да се изгради чешма на мястото на извора. — Зидари градят чешмата. Според едно българско поверие, за да бъде изобщо сградата здрава, тряба да се измери тайно сянката на някого и да се вгради дължината ѝ в основите. Зидарите избират за жертва Гергана — вграждат сянката ѝ — то значи, че тя е обречена на близка смърт. Градежът е довършен — Гергана умира. — Нейният любовник напуща селото и своите жестоки съселяни — броди сам из околните гори и поля. Късно, в лунна нощ, сянката на Гергана се вестява горе на чешмата — и стои така дълго самотна и замислена. А надалеч нейде се чува тъж-

ната песен на цафара — песента на безутешния самотник. . .

В друга своя песен, за жалост недовършена, Славейков възпява една мъжествена българка, която жадува за подвизи, готова да следва в битката своя годеник, да се забрави в стихията на боя.

Няма от любов по силно,
и от раздяла по-тежко . . .

По-добре в боя с него, отколкото самотна далеч от него . . . Напразно нейният годеник ѝ рисува ужасите на войната. Нищо я не възспира.

Мъжът пада в сражението — и тя застава на чело на неговата дружина.

Изобщо, в своите лирически поеми Славейков рисува характери, които проявяват необикновена воля и смелост, както например тези две жени. Тряба да подчъртаем, че цялата негова поезия е свързана с нашия бит: както със своите форми, тъй и със съдържанието си; със своите образи и идеи е напълно национална.

В творенията на трима наши поети ние чувствуваме най-силно българския дух — стария Славейков, Ботев и младия Славейков. Само те са останали докрай дълбоко национални в цялото свое творчество. В техните песни ние чувствуваме душата на своя народ, силата на неговия език, полета на неговото въображение, неговата мисъл и воля. Тяхната поезия е наше второ отечество — може-би нашето същинско, идеално отечество, което никой враг не може ни отне.

В що се състои, накратко казано, значението на Славейкова за развитието на нашата поезия?

Една от големите му заслуги е, че е спомогнал за обогатяването на нашия поетически език и стил. Ни един от писателите преди него не си е служил тъй свободно с българската реч, не е бил сроден до такава степен с нейните разнообразни форми

и обрати, с нейните неизчерпаеми богатства. Докато мнозина негови събратя по перо, негови предходници и съвременници, се увличат от един изкуствен език, съставен от народни и черковнославянски изрази и от думи, съвсем произволно изковани, Славейков изхожда от живия говор, осъжда всяко отклонение от него. Надарен с усет за неговата красота, от детинство още сроден с него, той успява да създаде един гъвкав език, едно мощно и сигурно средство за постигане на художествени цели. С чувство на признателност и благодарност Вазов казва: „Славейков пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из този първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията!“

За установяването на нашия литературен език Славейков е допринесъл твърде много и с участието си в превода на Библията. Нему е било възложено да преведе Новия Завет и да поправи превода на Стария Завет — превод, извършен от книжовници, лишени от поетическо чувство и непознаващи добре своя език.

Това му дава възможност да прокара в превода източното наречие и да открие нови съкровища в народния говор. Преведената на български Библия, отпечатана в 1871 (в Ню-Йорк, 1862, е отпечатан само Новият Завет), се разпространява по всички български краища, като популярна книга, закрепва у българите съзнанието за единството на литературния ни език и способствува още повече да легне в основата на този език източното наречие.

Справедливо цени тая заслуга на Славейкова англичанинът д-р Лонг, един от помощниците му при превеждането. „На един благодарен народ ще

бъде обично неговото име, свързано с някои от най-сладките песни, най-увлекателните разкази, мощни полемики, енергични патриотически въззиви и ценни фолклорни приноси, каквито са могли да дадат писателите от епохата на възраждането на българската литература; но на първо място между всички тия приноси, що се отнася до тяхното влияние върху езика и умственото и нравствено развитие на народа, по моето скромно мнение, вечно паметна ще остане неговата работа върху българската Библия".

Значението на тоя наш писател не се изчерпва с това, че обогатява поезията ни с нови мотиви и форми. Той завещава на идещите след него един ценен принцип — да се използуват за развитието на литературата съкровищата на народното творчество. Той е убеден, че това е първото условие за създаване на национална поезия. След него в същата посока тръгват — и постигат още по-ценни резултати — редица наши поети.

Георги Раковски

Славейков е изразител на тъй нареченото просветително течение в нашата литература. Българските обществени дейци през 70-те год. се разделят на два лагера — просветители, съсредоточени главно в Цариград, и революционери — в средата на емиграцията в Румъния. Едните виждат спасението на народа единствено в просветата, убедени са, че само чрез нея той ще извоюва свободата си — и те енергично ратуват за църковна свобода, за създаване на нови училища, на възпитателна и образователна литература. Техният принцип е — без просвета няма свобода.

Революционерите са на друго мнение. Народът тряба да се освободи преди всичко политически и след това да се грижи за духовното си развитие. Без свобода няма просвета. Революционното течение се засилва особено през 70-те години, както казах, сред емиграцията във Влашко. Там българите са могли да обмислят по-свободно бунтовнишките си планове и да се организират за решителна борба с турската империя. Изразители на тая нова фаза в развитието на народния дух са видните наши революционери: Раковски, Каравелов, Ботев — да спомена само най-важните имена. Раковски в същност съчетава в дейността си стремежите и на двете течения; Каравелов от революционер се превръща в мирен просветител през последните години на живота си. Крайният и решителен революционер е Ботев. Той е истинският херолд на българската революция.

Ще разгледаме последователно тия три личности.

Раковски е една от най-оригиналните фигури на нашето възраждане. Едновременно историк и поет, археолог, етнограф, журналист и политик, той се отделя от другите дейци на възраждането със смелостта на своята патриотическа фантазия, проявена във всички негови произведения, със своята любознателност, насочена към тъмното минало на България, към праисторията на българското племе, с авантюрите на своя живот, с фантастичните си планове за освобождението на свото отечество. Във всичко той остава оригинален и своеобразен — дори в своя език и стил. В неговия просторен дух се примиряват противоречивите стремежи на просветители и революционери. Когато го обгори пламъкът на революцията, той оставя своя тих труд, за да се отдаде на поезията на хайдушкия живот, откъсва се от своите исторически изследвания, повежда хайдушка дружина из планините, подготвя във Влашко българско възстание; и пак се завръща след това в своето уединение, дето го очакват недовършени трудове. Устремен към величествените родни Балкани, или наведен над безредно натрупани ръкописи, той остава все един и същ пламенен родолюбец, отдаден цял на една неизменна мечта — освобождението на поробената родина.

Роден в Котел, той се учи в родното си място, след това в Цариград, прекарва известно време във Франция, скита в Румъния, установява се в турската столица, за да работи там за създаване на независима народна църква. Клеветен от гърци, заподозрян от турците, той бива хвърлен в цариградската тъмница заедно със своя баща — смел и твър българин. Там двамата мъченици остават близо 4 години. След освобождението си той продължава да работи в същата посока, сношава се с полските емигранти

в Турско, особено с Чайковски, който се е отнасял с истинска симпатия към българите и техните борби. След кримската война минава във Влашко — работи неуморно сред емиграцията, проповядва революционни идеи. — От Влашко минава в Сърбия, проявява се там като буден публицист, печата тук първите си по-важни трудове — между другото и една патриотическа поема Горски пътник, важна не толкова като поетическо произведение, колкото като израз на идеите, с които е живяло тогавашното наше поколение. Тая поема става евангелие за нашите възстаници: посвещавала ги е в красотата на хайдушкия живот, разкривала им е примамливите перспективи на една борба, изпълнена със слава и херойски подвизи. — Прогонен от австрийска Сърбия, той подирва убежище в Русия — но и там не го очаква спокоен живот. В Русия условията са били още по-стеснителни. В началото на 60-те години го виждаме в Белград редактор на Дунавски лебед — един вестник, който се е противопоставял най-енергично на източната руска политика и е предпазвал българите от нейното опасно влияние. По него време той организира в Белград български легион, с намерение да мине в България и дигне общо народно възстание. Но както през време на гръцките възстания, така и сега други са използували българската решителност. Подкрепени от организираните и смели българи, сърбите успяват да се освободят веднъж за винаги от турския протекторат — постигат своята цел и забравят обещанията си към българите. За да угоди на Портата, сръбското правителство заповядва на Раковски да разпусне легиона и да се откаже от революционните си намерения. Измамен, разочарован, той напуща Белград — скита из Гърция, Черна Гора, Румъния — увлечен от идеята за един политически съюз между Балканските

народи — от една мечта, която — уви — и до ден днешен остава неосъществена.

В средата на 60-те години излиза неговото главно съчинение Българска старина.

Това е обобщение на всички негови филологически, фолклорни и исторически схващания, изразени в по-раншните му съчинения, дето се опитва да издири началото на българската история, да проникне в самите основи на нашата древност. За да дойде до известно заключение за българската древност, той мисли за потребно да издири произхода на нашия език, да анализира състава на езика, да установи неговите първични елементи — онези основни елементи, от които са се развили по-нататък формите на българската реч.

Според него, езикът — не писменият, а живият, говоримият е най-сигурно средство за проучване на миналото; потребно е само да се издирят неговите първични елементи, за да се открие праисторията на самия народ. Тоя метод на историческо изследване, основан на зле тълкувани етимологически свидетелства, е бил обикновен за мнозина романтично настроени историографи през онова време. От подобни „изследвания" се е ползувал и Мицкевич, когато е чел лекциите си в Collège de France, за да докаже, че славяните са населявали цяла Европа още в праисторически времена. В пътя на своите издирвания Раковски иде до заключение, че началото на нашия език тряба да се дири в санскритския, а произходът на българския народ — в Индия.

За Раковски няма никакво съмнение, че българите са потомци на старите арийци; не само това: те са първите жители на Европа. Пеласгите, за които говорят гръцките източници — това са в същност българите; гърците не точно предали българското име. С гордост и самоувереност той заявява, че ще докаже всичко това.

И започват доказателствата. Надълго и широко Раковски изтъква най-напред родството между българския и санкритския език, между българските обичаи и индийската митология. Той намира, че видните френски санскритолози не са могли да превéдат верно старите зендски книги, защото не са знаели български. Понеже сам той знае добре български, превежда цяла една зендска молитва, убеден, че тя е на чист български език. Неговият превод, разбира се, няма нищо общо с френските. Дори думата sanskrit според него е българска — само че преиначена малко от зле осведомените учени. В същност това е самскрит — „самий тайний, святий език“... Увлечен във фантастичните си теории, той отива по-нататък — засяга образуването и развитието на гръцкия език. Етимологията на елинската реч тряба да се дири в старобългарския език — в език на пелазгите или българите, които първи напуснали Азия и се заселили в Европа. Гърците дължат своята култура, своята слава и своя език на друг народ, който преди тях е населявал Балканския полуостров. За да не бъде голословен, той се залавя да докаже по какъв начин гърците са заемали и изопачавали наши думи и как са образували своя език въз основа на нашия. Думата σθένος сила, произлиза от нашата дума стена; θάρρος храброст, смелост — от дързост. А българската дума жена гърците са променили в γυνή. Ναῦς кораб произлиза от навоз, возя (Бълг. стар., стр. 99). Амазонка на гръцки ἀμαξών, се състои от отрицателната частичка *а* и от мъж; гърците не могли да произнасят *ж* и поставили *з*; амазонка значи жена без мъж. „А мъжените, както е доказано в повестност тѫ, нѣ са были друго, нъ жени оставши без мъжие то си, кои то сѫ истребили въ еднѫ биткѫ“ (Бълг. ст., стр. 57). Простогръцкия израз μύτη нос Раковски тълкува от „мытѫ из-мытамъ, — виждаме чи μύτη = мытъ значи

из-мытено, из несено навън нѣшто, нос (Блг. ст., стр. 80). — Гръцкият езикъ съдържа и турски изрази. Ἄγγελος ангел Раковски произвежда от турската дума гел, гелмек; ἄγγελος значи „онъ-зи кой е дошал от нѣгдѣ си и носи вѣст. . . гелмиш“ (Блъг. стар., стр. 113).

Всички тия мними доказателства изглеждат комични — очевидно е, че цялата тая литература няма никаква научна стойност, че цялото това отчаяно словопроизводство, всички тия разсъждения върху потеклото на езици и народи са плод на увлеченията на един фанатазиран родолюбец, а не на обективните изследвания на един учен, какъвто Раковски не е бил и не е могъл да бъде. Не любовта към истината, а патриотическото чувство го е ръководило в пътя на тия чудати построения и теории. Той е бил изцяло завладян от краен национализъм, който се усилва до шовинизъм, до национална надменност, нямаща нищо общо с науката.

И тъкмо затова неговите книги са били твърде популярни и са оказали силно въздействие върху тогавашното поколение, като са усилвали неговото родолюбие. На своето време историкофилологическите съчинения на Раковски са вършили патриотическа служба, будили са национална амбиция у българите, давали им са аргументи да се противопоставят на гърцизма и да възвеличават своята народност и своето минало. Тъй както е въздействувал преди това Паисий Хилендарски.

Цялата българска младеж се отнася най-възторжено към откритията на Раковски и вижда в неговото лице гениален български историк.

През последните години на живота си Раковски насочва вниманието си главно върху делото на българ. революция — събира около себе си хайдутите, организира ги, поставя им по-висок национален идеал. С тая си дейност той се явява непосреден

предходник и учител на нашите истински революционери, които от своя страна продължават започнатото от него, придържайки се в една още по-определена програма. На тях той е въздействувал не само с възгледите си, но изобщо с цялата си личност, със своята непреклонна воля, с готовността си да се пожертвува за своя народ, да посвети нему целия си живот, а преди всичко въздействувал им е със своя идеализъм.

С възторг говорят за него и Ботев, и Каравелов, и другите наши революционери, следвайки неговия труден път — пътя на самоотречението и жертвата, на безграничната преданост към родината. Тоя мъченик, осъден отрано още да напусне родния си край, и да изтлее на чужбина, тъй силно е обичал своята родна земя, че не е искал да бъде погребан в чужди край, да почива в чужда земя. „Аз съмъ всѣкогы былъ българинъ и ще бѫдѫ не само до гроб такъвъ, но ıэще и после смъртьта ще оставѭ зввещаные, и прах ми да ся не смѣси съ другѫ народность! . . .“ (До Дайнелова; Белград, 3. II. 1861. Ч. Попов, стр. 91.).

На 2 юний 1885 год. костите му бидоха пренесени от Букурещ в София и оставени на тавана на черквата св. Неделя, дето и до ден днешен стоят[1]...

В много отношения Раковски сближава българското възраждане със славянското изобщо — напомня онези славянски романтици, които се вглеждат в миналото, за да пробудят чрез него патриотическа гордост у робите. За тях няма граница между наука и фантазия; повече или по-малко те са увлечени в предвзети идеи и теории, в произволни тълкувания на фактите, в заключения не почиващи на никаква достоверност. Обзети са при това от же-

[1]) Бележка от ред. Писано преди атентата в черквата (14. IV. 1925 г.). Съдбата на костите сега е неизвестна.

лание да бъдат във всичко оригинални — в невъзможните си исторически теории, в доказателствата си, в своя израз. Мисълта им не знае граница — носи се волно в стари и нови светове, напред открива следи на минала, забравена слава, спира захласната пред исполинските очъртания на това минало — пред собствените си създания — губи се в странни фантазии, превръща историята в легенда, в мит. Неуморими авантюристи, смели фантасти, овладени от неизчерпаема вяра, те сякаш блуждаят в хаоси — в хаосите на мисълта и живота — и творят в тях своя идеален свят — винаги тръгват от една точка и винаги се връщат към нея: безкрайната обич към родината. Тази обич ги води във всичките им странствувания — в ада на техния живот тя има очарованията и неземната светлина на една безсмъртна вдъхновителка. Тя е, която ги изизвежда из този ад, за да им покаже звездите. И ако днес някоя хладна и мъдра критика би пожелала да отрече тяхното дело, тази обич ще ги оправдае, ще ги възвиси над всяка критика и ще запази завинаги блясъка на тяхното име.

Любен Каравелов

Друг организатор на бъкгарската революция е Любен Каравелов. И той е роден в недрата на Балкана — в средногорското село Копривщица. Подобно на Раковски, от малък още се сродява с балканската природа, с нашия бит, обиква народната песен и изобщо народното творчество — вижда в него не само несъмнени поетически богатства, но и отражения на народната душа. Всяка страница от неговите произведения свидетелствува за дълбоката му привързаност към България, всеки ред ни убеждава, че между него и неговия край съществуват безброй връзки, които нищо не може да унищожи.

Най-напред той се учи в родното си място, след това в гръцката гимназия в Пловдив; но гърцизмът не оказва никакво въздействие върху него. Той дори не успява да усвои задоволително гръцкия език. Напуща гимназията, скита из своето отечество, наблюдава, изучва, събира народни песни. След Кримската война заминава за Москва, за да продължи там образованието си. Тъкмо тогава в руския обществен живот започва нова епоха, известна под името епоха на 60-те години (1855—1866). Предприемат се големи реформи, премахва се крепостното право, започва по-засилен интелектуален и литературен живот. Руската литература отразява сега по-прогресивни и либерални идеи, интелигенцията изисква коренно реформиране на живота, бори се за освобождение на личността от гнета на държавата, църквата и семейството. Чудовището на

православието и монархизма сега не изглежда за нея тъй страшно и непобедимо.

В Русия, под едно твърде благотворно влияние, Каравелов прекарва близо десет години, започва тук своята литературна дейност, пише и издава първите си повести и фолклорни изучвания. Първото му по-значително дело е един сборник от народни умотворения: Памятники народнаго быта Болгар (1861), а след това в един том разкази, написани на руски, Страницы... Отпосле сам авторът ги превежда на български, написва освен тях и други — на български и сръбски език.

Каравелов ни е оставил около двадесет и пет повести и разкази. Като повествовател той има за образец руската народническа, тенденциозна белетристика, а също и битовите руски повести.

Най-често той рисува духовното и политическо робство. За да пробуди у българите борчески дух, за да укрепи тяхната смелост, покрай униженията и бедствията на робството рисува храбростта и подвизите на нашите бунтовници и сочи революцията като единствен изход от робството. В художествено отношение тия повести не стоят твърде високо: от начало до край те са грубо тенденциозни.

Сравнително по-издържани и по-ценни са битовите повести. В тях неговата главна цел е да представи типове из народната среда, да изобрази българските традиции, всички онези национални чърти, що се проявяват в семейния и стопански живот на българина, в неговите обреди и обичаи. Тук той наистина успява да се издигне над преходните политически и обществени условия и да долови трайното, неизменното в българската психика. Тия повести са писани с повече вдъхновение: при тяхното създаване Каравелов се освобождава от непоносимата действителност, забравя бедствията на настоящето, за да се унесе в поезията на старото време.

Осъден на изгнание, в една чужда, равнодушна среда, той влага в повестите си всичкия си копнеж по родината и чувствува духа си отново възроден в тоя спомен за родните планини, за детските години, за някогашното безгрижие, навеки отлетяло.

В Русия Каравелов не се е чувствувал напълно свободен да изрази политическите си и социални идеи. Напуща Москва, отива в Сърбия, дето условията не са били тъй стеснителни. По онова време Белград се е смятал за Балкански Пиемонт — бил е център на политическо движение, което, по примера на политическите борби в Италия и Германия, е имало за цел обединението на отделните балкански народности и държави, образуването на балканската конфедерация, на един мощен политически съюз, който да се противопостави както на турците, тъй и на европейската дипломация. Каравелов влиза в средата на либералната младеж и става неин вожд. Сърбия е негово второ отечество — привързва се силно към тая страна, изучва отлично нейния език, написва на сръбски редица повести, литературни критики и политически статии. Под негово ръководство се образува кръжок, в който се разглеждат въпроси от обществен, научен и литературен характер. Сръбската власт, разбира се, съвсем не е била доволна от тоя кръжок и неговия ръководител, който не се е стеснявал да критикува делата на правителството и бюрокрацията. Заставен да напусне сръбската столица, той намира убежище в Австрийска Сърбия — в Нови Сад, дето продължава да работи в същата посока. Заподозрян като участник в убийството на сръбския княз Михаил, по настояване на сръбското правителство, той бил арестуван от унгарските власти и хвърлен в Будапещенската тъмница. Едва след седем месеца — след като се установява неговата невинност — той бива освободен, връща се в Нови Сад, възторжено посрещнат от младежта. Впечат-

ленията си от тъмницата излага в своите записки Из мртвог дома, писани и печатани на сръбски.

Няколко думи за тая твърде ценна книга.

Тук Каравелов ни дава, с най-големи подробности, психологията на затворника, вниква в неговата душа, показва онези болезнени състояния, в която изпада тя сред една непоносима обстановка, убийствена за всеки човек — и за най-коравия. Мъртвият дом — това е тъмницата, гробницата на живите, домът на плача и скръбта. С мрачни зидове, с тесни и мръсни стаи, пропити с влага и смрад, пълни с мъченици, чиито лица са бледни и изпити; нещо подобно на Дантевия Ад. „Всичко е мъртво— пише Каравелов — замлъкна човешкият глас, окръжи ме гробна тъмнична тишина. Тежки бяха тия минути. Сякаш нещо се късаше от сърцето ми. Изведнъж се почувствувах като получовек. Зад ония решетки остана волният живот, моята свобода, човешкото ми достоинство, моят живот. Уподобиха ме на животно, което тряба да върши, каквото поиска неговия господар. . . Спомних си за моето весело детинство и за жизнерадостните години на младостта си, за Стара планина, за близките си — и тия спомени, сред тази обстановка, легнаха на душата ми като някакъв кошмар".

Затворникът, откъснат от света, от близките си, прекарва деня в напрегната мъка; а нощта го гнети с безконечните си ужаси. Всичко наоколо го дразни и измъчва, изостря неговата впечатлителност, прави го крайно болезнен. Каравелов подчъртава, че вместо да възроди в морално отношение тоя мъченик, вместо да го поправи, тъмницата изпълня душата му с омраза и злоба, вдъхва му желание да пакости и отмъщава. Той идва до убеждение, че затворите, които убиват човешката воля, са голямо социално зло, че те се дължат на несъобразностите и несправедливостите в съвременния обществен строй. Той

възстава против тоя строй, против тия, що го крепят и които вместо да помогнат на нещастните, да съдействуват за тяхното прераждане, наказват ги, убиват ги духовно по най-безмилостен начин. Ако има произведение, в което най-силно да е изразено хуманното чувство на Каравелова, то е Из мртвог дома, дето се говори с толкова много състрадание за тези откъснати от света нещастници, презрени и отхвърлени от обществото, осъдени на бавна, но сигурна духовна смърт — неспособни вече за трайна радост, загубили всяка вяра в човешката добрина и световната правда.

Можем да отнесем тия записки към ония произведения на западноевропейската и славянската литература, в които е представен адът в тъмницата — Le mie prigioni на Силвио Пелико, Записки из мертваго дома на Достоевски. Изобщо произведенията, които пише Каравелов в Сърбия, се характеризират със своите социални мотиви. В тях той рисува еднакво нашия и сръбския живот, представя обществени отношения, типични за живота на двата народа.

Можем тук да подчъртаем, че Каравелов оказва твърде силно и твърде широко влияние върху сръбската среда и свързва името си не само с нашата, но и със сръбската литература. Върху сърбите той влияе със своите политически и обществени идеи, със своята прогресивна мисъл, оформена под влияние на руската интелигенция, с повестите и разказите си, а също и с литературните си критики. Като писател, той е привърженик на реализма, враг на романтичната и сантиментална поезия. Романтичната и сантиментална поезия според него е израз на безволие и пасивност, лишена е от каквото и да е актуално значение. Неговите критически статии, които се противопоставят на цяло едно литературно течение, за да подготвят почва за друго, съвре-

менно, са първи образец на нова критика в Сърбия. С него именно започва реалистичната посока в сръбската литература — той е създателят на новата сръбска повест. Младежта, приситена от романтични изображения, посреща произведенията му с възторг, критиката го сочи за пример на сръбските писатели.

В началото на 70-та година Каравелов се установява в Букурещ, без да скъсва връзките си със Сърбия. Главата негова грижа в Румъния е организирането на революционния комитет. Със своя вестник Свобода, преименован по-късно в Независимост, той уяснява близките и далечни задачи на нашите революционери. Във всички краища на България възникват тайни революционни организаци, подчинени на Централен комитет, чийто председател е Каравелов. Организациите в България са действували под ръководството на Васил Левски — апостол на българската революция и нейният свет мъченик — обесен в София преди 50 години. С изключителна самоотверженост той е подготвял народа за бунт, обикалял е като агитатор градове и села, преоблечен ту като прост селянин, ту като турчин — докато най-сетне бива предаден от един свещеник...

Като вземем пред вид условията, при които е работил Каравелов в Букурещ, неговата дейност добива за нас особено морално значение. Това, що извършва, е истински подвиг — подвиг на силната воля и непобедения идеализъм. Сред една мизерна обстановка, приведен над масата, болен, той не знае отдих. Една и съща стая служи за кухня, печатница и редакция. Неговата жена често е принудена да върти колелото на печатарската машина. По цели дни и седмици той не се откъсва от своята работа, от своя дълг — изнемогва, крее бавно в бедност, болести и лишения. И без да чака приз-

нание или благодарност от когото и да е, съзнавайки сам цената на своето дело, той се отдава всецяло на своята патриотическа мечта, служи ѝ до самоотречение, до самопожертвуване.

Бог му праща изпитания, едно от друго по-големи разочарования — и го оставя съвсем сам. Борецът мъжествено понася мъката си. Неговите революционни усилия не дават плодове, каквито е очаквал. Народът се оказва неподготвен още за решителни борби. Чашата на разочарованието прелива с обесването на Левски, най-яката опора на организацията. Скептицизмът започва да го изкушава, да убива вярата и възторга му. Постепенно в неговата душа се извършва преврат: от революционер той се превръща в мирен просветител. Сега той съветва българите да се учат и просвещават, като им цитира Бековата мъдрост „Знанието е сила — човек може само тогава, когато знае". И вместо да словослови бунта, той разказва на българите за новите открития в науката, за модерното обработване на земята, за мирния прогрес и положителното знание. Революционерите го напущат и се отнасят крайно враждебно към него. Особено е жесток с него най-близкият му предишен другар Ботев. В своето възбуждение той казва по адрес на своя събрат всичко, което може да се каже като клевета и безпощадна ирония. Каравелов мълчаливо понася всички обиди. През време на голямото народно въстание, средногорското, той е съвсем самотен и изоставен. Балканските българи са проявявали небивал хероизъм, Ботев с една шепа юнаци се е борил срещу цяла турска армия, емиграцията е очаквала края на турската държава; никой не е обръщал внимание на просветителните проповеди на Каравелова. След освободителната война той се завръща в отечеството си, вижда своя народ освободен, мечтите си изпълнени. Сега той възнамерява

да се отдаде на широка литературна и публицистична дейност, дири сътрудници, мисли да пише спомени за пътуванията си из България, Русия, Сърбия и Румъния, за срещите си със знаменити дейци в славянските земи. Но смъртта му попречва. Изгнаникът, който толкова години е копнял за своето отечество, несретникът в чужди страни, отдъхва най-сетнн в своята родна земя.

Христо Ботев

Най-младият и най-даровитият от поетите на робството и революцията е Христо Ботев. — И той е син на Балкана — роден е в градеца Калофер. До 15-та си година се учи при баща си, скромен учител и книжовник, след това постъпва в класическата гимназия в Одеса. Буен по характер, неуморим авантюрист, той не може да понася ограниченията на руската школска дисциплина, всеки ден бива наказван за непокорства и немирства. А вън от училището той има да се разправя с руската полиция. Невъзможно е било да остане за по-дълго в Одеса — изключват го от гимназията. От тоя момент сам се грижи за себе си. Отива в едно българско село в Бесарабия, дето е учителствувал повече от година. Тук той живее неразделно с едно таинствено лице, чието истинско име грижливо се е крило — според един поляк, според другите украинец — на всеки случай, несъмнен конспиратор, дирен от руските власти, принуден да се крие. Найеетне скитанията му омръзват и той тръгва за родината си, копнеещ да види близките си. На път за Калофер, минава през Сливен и вижда казашкия пок на Чайковски. Ботев е възхитен: целият полк е образуван от християни! И веднага се записва в полка. Неизвестно по какви причини, не остава дълго в Сливен — напуща казаците и заминава за Калофер. Строгият баща, руски възпитаник, осведомен за странствуванията и подвизите на своя син, е крайно недоволен. Той е очаквал от него примерно поведение и прилежание. А синът прекарва повече

от три години в авантюри, без да завърши някое учебно заведение. Бедният баща — той не е и подозирал какви още разочарования и огорчения го очакват. И в Калофер Ботев не седи мирно — скита из планините, слуша народните песни и разкази за хайдутите, увлича младежта с опасните си проведи. Когато болният баща отсъствува от училището, синът отива да го замести и учи младежта на военна гимнастика, за голямо неудоволствие на тихите и благоразумни граждани. На годишния училищен празднник — който се празднува и досега в нашите училища и в цяла България — 11. май, празникът на св. Кирила и Методия — калоферските учители държат тържествени речи, внимават над всяка произнесена дума — да не събудят подозрение у някого; не забравят да споменат в речите си с лицемерна благодарност бащинските грижи на турския султан. Ботев слуша и кипи. Едва дочаква края на речите, излиза из множеството и без някой да го е очаквал, изправя се гневен на трибуната, осъжда ораторите, че заблуждават и приспиват народа, с остри думи изобличава и тях, и чорбаджиите, и турците, и самия султан дори — открито заявява, че България не ще се спаси с раболепие и молби — потребни са други решителни средства за борба. Слушателите се споглеждат плахо — подобни речи по-рано те не са чували. Свещениците, учителите и някои от по-благоразумните граждани напущат събранието. Възбуден, гневен, вдъхновен, младият оратор завършва пламенната си реч, окръжен само от младежта, която го боготвори.

Бащата е дълбоко огорчен: той има основание да се бои за бъдещето на своя буен и вироглав син. Ала не помагат нито неговите строгости, нито кротките му съвети. Опитва се отново да го изпрати в Русия, надявайки се, че суровата руска дисциплина ще прекърши непокорния дух. Синът се съгласява

да замине. И един ден се прощава с родното си място, с близките, с родните Балкани, които са кърмили неговата горда воля — напуща всичко родствено, за да го не види нивга вече. Бащата го изпраща с мъдри съвети, със сълзи и с последните материални средства, които е могъл да му даде. Какви впечатления е изнесъл от родното си място, узнаваме от неговите спомени.

. . „То беше село Калофер. Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалих баиря и видях онез хубави къщи и черкви, през които като змия се измича бистрата Тунджа. Тук е, рекох, тя мойта изгора, тук са и моите Лефтерови другари, с които прекарах 5-6 месеца най-светли дни в живота си, и запознах отблизо Колофер, този „алтън Калофер", който роди в мене страстна любов, която тъй рано загина, и дълбока омраза, която ще ме придружи до гроба . . В Калофер аз познах и чорбаджията и сиромаха, турчина и народа".

Вместо да тръгне към брегoвете на Черно море и от там за Одеса, синът отива към Дунава и се прехвърля във Влашко — в обетованата земя на нашите бунтовници. Веднага попада в тяхната среда и се чувствува най-щастлив. Тия дрипави рошави херои са обзети от непобедима жизнерадост и гордост — пеят буйни песни, мечтаят за юнашки одежди и оръжия, жадуват да минат Дунава и да отмъстят на кръвожадния турчин. Тая среща решава по-нататъшната съдба на младия поет: той не се отделя вече от своите другари, дели с тях всичко, живее като тях в крайна оскъдност — а понякога, когато някой от хъшовете, или той сам, забогатее — с тях пирува. Бащата узнава за скитанията на сина си във Влашко и отново е съкрушен. Пише му писма, моли го със сълзи на очи да замине за Русия. Но синът и не отговаря дори. Във Влашко той пише вдъхновени песни, взема участие в българската театрална трупа

в Браила, работи като словослагател в една печатница. Отива след това в Букурещ и прекарва там в още по-голяма оскъдност. Живее с един свой другар в една запустяла воденица край града, мъжествено понасят всички несгоди и беди. Известно време учителствува в българското училище във влашкия град Александрия, след това в Измаил. И досадата му все повече расте: неговата мечта не е еднообразната школска практика. Един ден неочаквано се вестява в Измаил таинственият човек с непознатото име, същият, с когото Ботев е живял в Знаменка. И поетът оживява.

По него време злощастният баща умира. Семейството остава без средства, с няколко невръстни деца. На Ботева е невъзможно да се завърне: пътят му за България е затворен. В Браила той редактира революционен вестник, Дума на Българските емигранти, пише нови песни, развива политическите си идеи — работи заедно с Каравелова, проповядва конфедерация на всички славянски племена, освобождение на славянството от руския монархизъм. Враг е на онова руско славянофилство, което е искало всички славянски реки да се влеят в руското море. Той е още твърде млад — а статиите му са пълни с ценни мисли, написани са вещо, откриват неговия критичен дух и необикновен ум, неговата политическа проницателност. Редакция на вестника е една мръсна кръчма: на една маса поетът пише статии и стихотворения, а наоколо шумят весело пияни посетители. Но оскъдните средства скоро се изчерпват и вестникът спира. Разочарован от емиграцията, възмутен от нейното равнодушие, Ботев влиза в средата на отчаяни авантюристи, повежда ги сам, върши с тях нощни подвизи. разбива каси, ръководен от принципа на Прудона, че собствеността е кражба — събира по такъв начин средства за революцията, убеден, че целта оправдава средствата.

Но румънската полиция, която е имала по други принципи, залавя бунтовника и го хвърля във фокшанската тъмница. От там той успява да побегне — отива в Букурещ, в центъра на революционното движение, и се скрива в печатницата на Каравелова.

Каравелов е бил ръководител на централния комитет. Двамата работят заедно, сближават се, поставят новата организация на по-здрави основи. Ботев издава сега сатиричен вестник Будилник, в същото време сътрудничи във вестника на Каравелов. Приготвя една кратка аритметика, намира издател и я напечатва в Букурещ. Издателят остава поразен, когато отваря книгата и намира в нея задачи от този род:

„Един селянин карал за продан в града 16 кила жито, заспал на пътя и черкезите му откраднали пет кила. Колко кила са останали на селянина? — Султанът има 800 жени и всяка година те се умножават с по 75. Колко жени са се събрали в харема на негово величество в продължение на 10 години? — Турците покорили България в 1396. Колко години тя робува под сянката на султаните? До коя година искате?"

Ботев и Каравелов работят заедно. Ала не по всички въпроси в комитета те са на едно и също мнение. Ботев е краен, безогледен революционер. При това той клони към социализъм и комунизъм, увлича се от учението на Сен-Симона и Прудона, опитва се да си уясни същността на марксизма. Разногласията между двамата от ден на ден стават все по-големи. Каравелов е сравнително по-умерен — не се възхищава от крайностите на Ботев и Левски. Когато се обсъжда въпроса за целите на комитета, Левски и Ботев се явяват привърженици на социалната република, основана на принципа на равенството, братството и свободата. И двамата се поставят над националната ненавист. Каравелов се противопоставя

на тях, ратува за племенна, верска организация; за комунизма и социализма на Ботева няма вкус. В най-смелите си и крайни политически помисли той не отива по-далече от радикалния демократизъм. И докато Ботев дружи с руски революционери и анархисти, Каравелов се сближава със сръбските радикали и напълно споделя тяхната политическа програма.

Към средата на 70-те години, както видяхме, Каравелов се оттегля от комитета; неговото място заема Ботев. Вместо Независимост, излиза сега в. Знаме, редактиран от Ботева. Каравелов и Ботев се скарват — разделят се ожесточени един срещу друг. То е вечната и печална история на емиграцията — и на полската, и на българската. То са онези разпри и вражди, в основата на които не винаги се крият дейни разногласия, — то са постоянните взаимни обвинения и подозрения, в които озлобените емигранти се ядат едни други... И докато по-рано, в едно от стихотворенията си, Ботев наричаше Каравелова свой брат — брат по мисли и чувства — и обещаваше до край да дели с него всичко — страдания, и бедност, и укори, — сега той сипе върху му чудовищни обвинения и не знае пощада. Разделят се на два лагера и самите революционери. Около Ботева се групират по-младите — постепенно той взема в свои ръце делата на комитета и става негов председател. Но враждите между отделните групи продължават.

Настава пролетта на 1876. За българите тя е това, което е била за поляците пролетта на 1812 — „обилна със събития, забременяла с надежда". Цяла България трескаво се готви за общо въстание. Тайно се пренасят в страната оръжия, леят се куршуми, помагат старци, и жени, и деца. Смели агитатори и организатори кръстосват градове и села. На 20 април избухва голямото въстание в Средна гора. Емигра-

цията се готви да се притече на помощ на своитѣ възстанали братя. Ботев застава на чело на най-смелите бунтовници сред емиграцията и решава да мине с тях Дунава. Една част от четата се събира в Гюргево. Всички четници са облечени като прости градинари и работници. Никой не подозира същинските им намерения. Със себе си те носят някакви сандъци и бързат да ги натоварят на австрийския параход „Радецки". Параходът потегля. И на други румънски пристанища очакват подобни неспокойни, възбудени пътници — присъединяват се и те към другарите на Ботева. Войводата написва прощално писмо на жена си, на която до тоя момент нищо не е открил. Наближава роднят бряг — селото Козлудуй, дето възстаниците са решили да слязат. Там няма никакво пристанище. Войводата облича своето военно облекло и дава своята първа заповед: всички да се въоръжат. Мнимите градинари, около 200 души на брой, разтварят бързо сандъците, изваждат пушки, саби, униформи. Настава тревога сред екипажа и другите пътници. Ботев заявява на капитана, че той и неговата дружина са тръгнали за България, за да се пожертвуват там за свободата на своя народ — желанието им е да слязат на българския бряг — капитанът тряба да спре парахода пред Козлудуй, иначе ще бъде убит! Австриецът отказва — но когато вижда решителните жестове на бунтовниците, подчинява се напълно на волята им. На парахода се развява българското знаме с девиз „Свобода или смърт". Възстаниците снемат пред него шапките си — и пътниците след тях — и матросите — и сам капитанът. „Радецки" спира до брега. Възстаниците слизат на своята родна земя, падат на колене и я целуват. Повечето от тях са съвсем млади, съвсем неопитни — води ги само възторгът и вярата; някои от тях дори не са запознати както тряба с оръжието. Един свещеник със знамето в едната си ръка

и с кръста в другата ги заклева и благославя. И от Козлудуй, без да ги посрещне, без да ги приветствува някой, те тръгват към Стара-планина. Всичко наоколо е глухо, смълчано, зловещо. Средногорското възстание след безброй жертви е жестоко потушено. Богати села и градове са превърнати в пепелища, населението им избито, изклано. Ботев и неговата дружина напредват възторжено: те не знаят нищо за трагичния край на народното възстание — убедени са, че техните братя се бият с турците отвъд Балкана и очакват тяхната подкрепа. Още първият ден врага ги издебва и не им дава възможност да отдъхнат. В продължение на 4 дни, изморени, гладни, те се бият с многобройни турски пълчища, с няколкохилядна редовна турска войска, придружена и от две батареи артилерия. На 20 май вечерта боят стихва. Неприятелят се готви за решително сражение на другия ден. Наблизо се раздава сигналът на турската тръба. Войводата се изправя. И в същия миг един куршум го улучва право в челото и го поваля мъртъв на земята. Цялата дружина се пръсва из планините, преследвана от турците — почти всички възстаници бивит избити. Неприятелят забива отрязаните им глави на колове, за да ги показва за назидание на непокорните роби. Това е животът на Ботева — това е и неговата поезия.

Ботев ни е оставил около двайсет стихотворения само. Ала и половината от тях са достатъчни да го обезсмъртят, ако не бе го обезсмъртил неговият подвиг. С тях той ще живее като несъмнен даровит поет. Някога може да се оспорва поетическото име на мнозина днешни стихотворци, каито са написали томове, но името на Ботева ще остане непокътнато в историята на българската поезия и съзнанието на поколенията.

Олицетворение на неувяхваща, вечна младост, той няма да остарее за нас и за бъдещето: бъл-

гарската младеж всякога ще се увлича от неговите пламенни стихове, от неговия идеализъм, ще го смята за свой учител и вожд, който никога не загубва обаянието си пред своите възторжени ученици и поклонници. Ботев остава един от най-хубавите и светли спомени на младостта ни, които са ни окриляли и възйемали. Той е живата вода на българската поезия: който пие от нея, отново подмладява. Макар да е умрял твърде млад, всичко у него е крайно изразително. Той застава пред нас като цялостно художествено произведение: да се отнеме или прибави нещо, значи да се измени основно впечатлението ни от него. Ние не можем да си го представим по-друг; за нас той се явява в една възможност и в един образ — тоя, в който се е изляла неговата правдива поезия.

Поезията на Ботева, както и неговата личност, са израз на мощна, борческа воля. Целият свят оживява за него само в стихията на борбата — в нея се изчерпват всички световни възможности и антитези. В една от статиите си той пише: „Всичко заставя човека да се бори — за свобода, за истина. В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото". Девизът му е dies in lite. Той не се примирява със света, що противоречи на вътрешните му видения, постоянно се бунтува — стреми се да разруши една действителност и върху развалините ѝ да създаде друга, която да отговаря на неговия тряскав идеал.

Ако има нещо неизменно у Ботева, то е тази борческа воля, тоя постоянен дух на бунт и протест — на деятелен протест и отрицание.

Ако той беше притежавал една пи-висока литературна култура, ако беше се посветил изключително на поетическо творчество — стига да можеше да се посвети само на подобно творчество — бездруго щеше да се увлече от поезията на Байрона и Лермонтова, щеше да намери нещо родствено в

неспокойните песни на Петьофи и в цялата оная поезия, която е отражение на прометеевското начало. В съдбата на нашия поет има нещо, което напомня и тримата — то е пълната, абсолютна хармония между личност и творчество, между действителност и поезия: от което са се вдъхновявали, с него са живели — с което са живели, него са възпявали. И на тримата, както и на Ботева, животът изгаря бързо, с ослепителната светлина на един факел, с мимолетния блясък на един метеор. Винаги недоволни и революционно настроени, родени бунтовници, те все дирят, все роптаят, все се стремят — над главите им витае някаква трагична съдба, която найсетне се разразява като гръмотевица и ги осиява с огнена красота на ранна, мечтана, хероична смърт. Те я предчувствуват: „Аз може да загина“... Родени не за този обикновен свят, неустрашими пред смъртта, те се боят от мъжделивото съществуване, в което спокойно се самозабравя обикновеният човек, — не могат да понасят досадната делнична еднообразност, да слязат от височината на своя идеал, да угасят огъня на чувствата си и да заживеят само с тяхната пепел. Те не обичат средата между живота и смъртта. За себе си и за тях казва Яворов: „Аз не живея, аз горя!“

За Ботева не съществуват прегради и ограничения. Той не отстъпва, не знае що е резигнация. Над собствената си воля не признава друга — не се прекланя пред ничия сила.

Към нищо не е тъй враждебен неговият дух, както към християнската проповед на покорност и примирение, на самоотречение и кротост. Векове цели разум и съвест се борят със заблужденията на тая проповед. В „Борба“ той възстава срещу свещената глупост, изречена от Соломона: Бой се от Бога, почитай царя. В „Елегия“ се възмущава от християнското търпение, недостойно за будната ми-

сял и живата съвест на човека: само бездушна роби могат да се надяват сляпо на Бога, да понасят безропотно злото и да се отдават на фатализъм. Той не признава онзи жесток и несправедлив Бог, който оставя създадения за свобода да бъде роб на земята, санкционира властта, помазва царе и патриарси и учи робите да се молят и да спасяват душата си чрез търпение. Назовал го би, като Мицкевичевият Конрад, цар. В молитвата на една нова религия презрително го нарича Бог на тираните и разбойниците, на Соломона и на светците, които са алчни за кървави жертвоприношения. Ботев признава само един бог — тоя, който е в него, в неговото сърце и в душата му — бога на бунта и свободата. Във Влашко една от мечтите му е била да играе ролята на Карла Моор! Пред Вазова изповядвал: „Аз бих играл Карла Моор! Аз непременно искам да съм Карл Моор!“ Без съмнение би играл тази роля по вътрешен опит: сам той лично е преживял много от онова, което е вложил немският поет в душата на своя бунтовник. И като лична изповед биха звучали в устата му гърмовните Карлови думи: „Разпалената Прометеева искра е изгоряла вече... Аз тряба да стегна тялото си с ремъци, а волята си да закова в закони. Ти чувствуваш в себе си сила да полетиш като орел, а законът те превръща в костенурка. Законът не е създал нито един прочут човек — свободата само създава ония дивни юнаци-гиганти...“

Във всичко, що е извършил и написал, Ботев се явява пламенен поклонник на свободата. Поискаме ли да го характеризираме като поет, с една дума, ще тряба да го назовем поет на свободата. Стремежът към свобода е също тъй отличителен за него, както и неговата неуморима воля — собствено едното не може да се отдели от другото.

В неговата поезия образът на свободата е даден в кърваво осветление. Вдъхновено устремената

богиня се носи над разрушения и пожари и с полета си през смъртта чъртае пътя на безкрайни множества, които я следват безпаметни. Той я вижда само през хаоса на революцията.

Ето защо Ботев е склонен да приеме всяко учение, в основата на което лежи понятието за свобода — отнася се отзивчиво, със симпатия към всички борци, които искат да извоюват свободата на поробените и на отделната ограничена личност. Той се чувствува социалист, преди всичко поради това, че един от първите девизи на социализма е свободата — освобождение на пролетариата, на труда от игото на капитала; увлича се от интернационализма и космополитизма, защото съчувствува на всички онеправдани народи — не само на своя, защото знае от личен опит, колко е тежко всяко едно угнетение; той мечтае за братство на народите, понеже то ще направи невъзможно поробването на един по-слаб народ от по-силните; Ботев се чувствува още и комунист, защото комунизмът предполага едно свободно общество, което не признава собствеността и отрича всички ограничения, произтичащи от нея; в същото време той е борец за национална свобода, патриот в същинския смисъл на думата — най-искреният български родолюбец, който е пожертвувал всичко за отечеството си. Интернационалист и патриот, като Херцена и Ласаля, той слива в себе си социалистическите си увлечения със своя индивидуализъм, примирява космополитизма с национализма, обединява тия противоположности, като излиза извън ограниченията на догмата и доктрината, извън слепите национални страсти.

С особена сила са изразени в неговата поезия патриотическите мотиви. В последното писмо до жена си изповядва: „Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе". За да се отдаде всецяло на поробените, той оставя и

майка и либе. Един от малцината наши национални поети — от рода на двамата Славейковци — той не само оплаква робството на своя народ, вдъхновява се не само от историческата му съдба; Ботев носи себе си неговата огромна душа и вътрешна мощ, всичко онова що е останало непокварено и здраво в българския характер, незасегнато от робството и рабската покорност. В изгнание той живе с дъха на българската земя, с тоновете на народната песен, с нейните модулации и мелодии, които тъй дълбоко проникват неговото сърце. Сам той неволно излива чувствата си в многообразния ритъм на тая песен — и когато тя оживява в неговите поетични видения, той постига своя блян по родината и изчезва в нейното слънце, в нейните хубости, в поезията на нейния бит. Това, което тъй много обича, се приближава и става жива реалност.

Най е вдъхновен, когато възпява борците за народна свобода. Поезията на хайдушкия живот е изобразена в неговата недовършена поема Хайдути, дето поривите и копненията на бунтовника се срещат с тревогите и скръбта на майката. Напразно го увещава тя със сълзи на очи да иде в чужбина, да добие висока наука и да си спомня там за самотната си майка. Синът се стреми към Балкана, дето баща му предвожда храбра дружина.

Любовта към родината преодолява всяка друга любов. За Ботева любовта към жената в едно робско време е недостойно чувство: да принадлежи на една жена, то значи да изневери на отечеството си и на своя идеал. Някога — преди още да е почувствувал страданията на своя народ — той е обичал. И сега стоновете на роба го пробуждат от любовното опиянение. Как може да обича нея, щом сърцето му е изпълнено с ненавист към народните врагове! И какво може да му даде тя? Нейната любовна песен е нищо в сравнение с бунтовнишката песен на

гората. С един енергичен жест той туря край на любовната идилия — миналото няма да се върне вече.

ДО МОЕТО ПЪРВО ЛИБЕ

Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова, —
млад съм аз, но младост не помня,
пък и да помня не ровя
туй що съм ази намразил
и пред теб с крака погазил.

Забрави туй време, га плачех
за поглед мил и за въздишка:
роб бях тогаз — вериги влачех,
та за една твоя усмивка
безумен аз света презирах
и чувства си в калта увирах.

Забрави ти онез полуди,
в тез гърди веч любов не грее,
и не можеш я ти събуди
там, де скръб дълбока владее,
де всичко е с рани покрито
и сърце зло в злоба обвито!

Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сюрмаси?
За тоз глас ми копней душата,
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви обляно!

О махни тез думи отровни!
Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни,
как нарежда дума по дума
приказки за стари времена
и песни за нови теглила!

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!

Запей или млъкни — махни се.
Сърце ми веч трепти — ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро, свести се —
там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни. . .

Там. . . там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец:
зинали са страшни долове,
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта й там мила усмивка
а хладен гроб сладка почивка.

Ах, тез песни и таз усмивка
кой глас ще ми викне — запее?
Кървава да дигна напивка
от коя и любов немее,
пък тогаз и сам ще запея —
що любя и за що милея! . .

Ако някой му запее тая песен, и той ще запее своята, ще изповяда тогава що люби и за що милее. Но никой освен него не я запява — и той слуша само нейното ехо, долавя я да се отеква не в чуждите сърца, а само в родствения Балкан — като стон и като борчески зов.

Патриотическите мотиви неразлъчно се свързват със социалните. В тия песни българинът е представен като политически и социален роб, както например в това обръщение към първото либе. В друго едно стихотворение, озаглавено Б о р б а, той предчувствува голямата революция, която ще освободи народите и ще преобрази света. Катастрофата е неминуема, борбата кипи и наближава — той долавя нейния глух, подземен тътен, устрема й срещу едно кърваво и грешно царство, царство на сълзи, на позорно и непоносимо зло.

Друг един от съществените елементи на Ботевата поезия се съдържа в и з о б р а ж е н и е т о на природата и изобщо в о т н о ш е н и е т о н а

поета към природата. У малцина наши поети се чувствува тъй силно духът и просторът на българската земя — на нашата хубава земя, — както гласи песента. С няколко стиха само поетът загатва за нея, за тая хубост на земята ни, ала в тях се съдържа всичко — и величественият образ на Балкана, и меланхолията на румелийските полета, и хайдушките песни, които пеят планините, горите на Странджа и тревата на Пирин, и знойният трепет на безкрайните узрели ниви, по които се носи песента на жетварките. Ботевият пейзаж е хероичен, а не идиличен. Природната картина изцяло хармонира с неговото настроение и наистина е състояние на неговата душа. Едно трагично преживяване се свързва с безнадеждната и страшна картина, възприета повече слухово, отколкото зрително — една картина, която е само вихър, ридание и вой на вълци и грак на гарвани.

Гарванът граче грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полета
старци се молят Богу горещо,
жените плачат, пищят децата.
Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръве в полето...

Ботев не е написал по-скръбни стихове от тези: има в тях някаква болна мъка, безпределна и несвясна като тия повилнели простори, из които вихрите гонят не призраци, а техните скелети. Едвали би могъл той чрез друга някоя картина да изрази по-силно плача на осиротелите и безнадеждните и ужаса от предсмъртната агония. Риданието замлъква във вихъра, който се носи над замръзналата пустиня — остава само тя с тия лудо подгонени тръне. Твърде силно тряба да е чувствувал поетът своята родна земя, за да може да заживее не само с нейното велелепие, но и с нейната злокобност, не само с възторжената и безсмъртна нейна песен, но и

със стенанията на нейните гробове, с предсмъртните й надгробни литании.

В никое друго творение на нашата поезия не е представено с такава сила единното битие на бунтовника и природата, както в Ботевата песен „Хаджи Димитър". Аз ще ви прочета тук в буквален превод тая песен — една от гордостите на нашата литература. — Разбира се, в тоя буквален превод изчезва всичката неизразима прелест и музика на оригинала. Преди всичко, някои обяснения върху съдържанието. Хаджи Димитър, заедно със своя другар, повежда през 60-те години на миналия век своя дружина, бие се с турците и загива в Балкана. Дълго време народът не иска да вярва, че неговият херой е мъртъв — създава се легенда, че той не е убит, че той е още жив — в дебрите на Балкана — и отново ще се появи за ужас на турците. Ботев подзема тая легенда и започва своята балада:

ХАДЖИ ДИМИТЪР

Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пъшка,
юнак с дълбока на гърди рана,
юнак във младост и в сила мъжка.

На една страна захвърлил пушка,
на друга сабля на две строшена;
очи тъмнеят, глава се люшка,
уста проклинат цяла вселена!

Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече;
жътварка пее нейде в полето,
а кръвта още по-силно тече!

Жътва е сега. . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . ! Но мълкни, сърце!

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят. . .

Денем му сянка пази орлица,
и вълк му кротко раната бліже;
над него сокол, юнашка птица,
и тя се за брат, за юнак грижи!

Настана вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен,
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

И самодиви в бяла премена
чудни, прекрасни песѐн поемнат —
тихо нагазват трева зелена
и при юнака дойдат та седнат.

Една му с билки раната върже,
друга го пръсне с вода студена,
трета го в уста целуне бърже
и той я гледа — мила, засмена!

„Кажи ми сестро, де й Караджата?
Де е и мойта верна дружина?
Кажи ми, пък ми вземи душата, —
аз искам, сестро, тук да загина!“

И плеснат с ръце, па се прегърнат,
и с песни хвръкнат те в небесата, —
летят и пеят, дорде осъмнат,
и търсят духа на Караджата. . .

Но съмна вече! И на Балкана
юнакът лежи, кръвта му тече, —
вълкът му бліже лютата рана
и слънцето пак пече ли — пече!

Цялата природа тук взема участие в трагичната съдба на юнака, страда заедно с него, бди над него като същинска майка. Когато раненият юнак изнемогва и издъхва, слънцето спряно сърдито пече. То е спряно и сърдито. Цялата природа жали

юнака: той живее не само в песните на певеца, но и в съчувствието и скръбта на природата — него жалеят земя и небо, звяр и природа. . . денем орлица му пази сянка, вълкът лиже раната му — лиже я кротко — дори хищният звяр е смирен, състрадателен и кротък — и той иска да облекчи мъката му. За юнака се грижи соколът, юнашка птица — грижи се за своя брат. Ала стихийното, величественото сливане на природата със съдбата на юнака се извършва през нощта — когато изгреят звезди и месец. Тогава Балканът пее хайдушката си песен, песента на тоя, който умира в неговите исполински обятия. През деня за падналия в бой се грижат зверове и птици, а през нощта — самодиви. Те пристъпват към него с песен, привързват раните му, пръскат го със студена вода, целуват го — сред тях за един миг той забравя страданията си и заговорва по-спокойно. През деня неговата мъка е непоносима, тъй непоносима, че той проклина цяла вселена. А нощта със своята прохлада, със звездното си небе, с хайдушката песен на Балкана, с нежността на самодивите, носи отрада и успокоение на юнака: той забравя себе си и разпитва белите видения за съдбата на Караджата и на своята верна дружина. За него няма друго по-хубаво място за отдих, самозабрава и смърт, — нигде другаде не чувствува тъй близо хайдушкия си блян и безсмъртната си душа, както в недрата на Балкана: — „Аз искам, сестро, тук да загина!“

Това мистично сливане на природа и бунтовник достига своята пълнота и абсолютност в момента, когато тя пее неговата песен — когато той заживява в нейната безсмъртна песен. Тя живее с неговия хайдушки копнеж, той се възражда от дъха ѝ и усеща в гърдите си пулса на нейното огромно сърце. Той и тя се сливат в една величествена красота, в едно дихание и изчезват в една песен. Тая песен пее

и Балканът, и Пирин, и Странджа. Поетът пита първото си либе: „Но чуйш ли как пее гората?“ Той сам копнее за нейните думи, чува което другите не чуват, долявя стон в нея, тъмни легенди за миналото, нерадостна прокоба за бъдещето. Постепенно тия песни се усилват и се превръщат в трагична симфония, когато се сливат с риданията и предсмъртните стонове на безброй души — когато не само небето но и цялата настръхнала земя започва да гърми и тътне — — То е хаосът и безумието на смъртта:

Там, . . там буря кършн клонове,
а сабя ги свива на венец,
зинали са страшни долове,
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Тая жива и обезумяла смърт опиянява със своя шеметен трясък, увлича и се усмихва — застава не като враждебна сила, а като желана спътница на героя, като някаква мечта. В тоя вихър на смъртта и в нейните светкавични червени усмивки се разраства визионерската фантазия на поета, създава един апокалиптичен свят, напълно съответствуващ на неговия патос и на мощната му воля — един свят, в който са зинали страшни долове, гробища, пищят куршуми заедно с бурята, сабята свива венци от откършените клони. — И над всичко витае царствено всевластната смърт — не страшна, не злокобна, а усмихната. Тъй я вижда във въображението си влюбеният в нея поет. Тия видения и тая усмивка навред го преследват и увличат, той бленува за тях и за безсмъртните песни на бурята. Ах, тез песни и таз усмивка!

Смъртта — това е неговата Мелюзина, която го гледа с безкрайна любов и го примамва с тъмните си чарове, със своите блуждаещи огньове. Той

върви след нея като запленен средновековен рицар и не пита накъде го води тя. Той чувствува, че накъдето върви тя — през тия страшни долове и бури — там е неговият път. Смъртта — това е най-красивият образ, който е очаровал Ботева, най-хубавата мечта, която трепти в песните му и в неговата душа. — В нея се сливат всички устреми на неговата воля, в нея се разрешава неговият трагичен патос и непобедимо желание за вечна младост и красота.

Върху нас Ботев въздействува еднакво и със твоята поезия и с личността. Както казах, поезия и личност тук неразривно се сливат. Бих прибавил: поезията се явява като символ на тая необикновено одарена личност. Ние я чувствуваме като нещо безконечно и непроявено докрай. Сам Ботев, като индивидуалност, излиза извън рамките на своята поезия, извън фактите на своя живот: *което* е бил той, е много по-голямо от онова, което е създал и проявил. Поезията е една от многото възможни форми на неговия дух, когато се вживяваме в неговата лична съдба, ние разбираме, колко е прав пророкът на хероичното, Carleil, който казва, че великият в едно отношение би могъл да бъде велик във всяко друго отношение.

Ботев и днес и винаги може да бъде учител на поколенията, — пръв учител, понеже това, с което се обръща към нас, не е поука, а пример, не е теория, а факт — може-би най-внушителният факт в историята на българската интелигенция. Безстрашният херолд на бунта ни учи да останем верни на себе си и на един върховен идеал, да разширим — и ако можем, да унищожим — пределите на своя дух, да го превърнем в деятелна, свободна и безпределна сила. На живия човек е чуждо самоотречението и наложеното отвън задължение: той върви по своя единствен път към една цел, която не е вън от него. Във всеки момент на живота си осъществява и утвър-

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Предговор	5
Увод	7
Начало на българската литература	25
Кирил и Методий	30
Климент Охридски	38
Епископ Константин	43
Черноризец Храбър	46
Преславска школа	50
Иоан Екзарх	52
Богомилство	57
Пресвитер Козма	73
Апокрифи	83
Повести	94
Литературата на второто българско царство (XII—XIV)	98
Исихазъм	104
Характеристика на литературата през второто царство	112
Патриарх Евтимий	117
Григорий Цамблак	123
Константин Костенечки	132
Епоха на робството	135
Паисий Хилендарски	152
Епископ Софроний	157
Петър Берон	160
Васил Априлов	163
Неофит Рилски — Н. Геров	167
Неофит Бозвели	171
Иван Богоров	178
Борба за църковна независимост	182
Начало на периодическия печат	185
Петко Р. Словейков	188
Георги Раковски	206
Любен Каравелов	214
Христо Ботев	222
След освобождението. — Мотиви, език, влияния	244

ТОВА ТРЕТО ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА — КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД ОТ БОЯН ПЕНЕВ НАПРАВИ ХЕМУС А. Д. — СОФИЯ, КАТО ГО ОТПЕЧАТА В СОБСТВЕНАТА СИ ПЕЧАТНИЦА ПРЕЗ 1946 ГОДИНА В ПЕТ ХИЛЯДИ БРОЙКИ.



